

BİZANS ANKARASI VE KAYBOLAN BİR KÜLTÜR MİRASI: 'ST. CLEMENT' KİLİSESİ

Ufuk SERİN*

Alındı: 29.07.2013; **Son Metin:** 05.05.2014

Anahtar kelimeler: Bizans Ankarası; *S. Clementis Ancyranı*; *Cryptus*; kilise; 'kapalı haç' plan.

1. Bu makale, Mediterranean Studies Association ve Universidade dos Açores (Angra do Heroísmo, Terciera, Açores) tarafından 29 Mayıs – 1 Haziran 2013 tarihleri arasında düzenlenen "16. Annual International Congress of Mediterranean Studies Association" başlıklı sempozyumda sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir. Bildiri ile ilgili yapıcı yorumları için Prof. Dr. Daniel T. Reff'e (Ohio State University, Department of Comparative Studies) teşekkür ederim. Geç Antik ve Bizans dönemi Ankarası üzerine devam etmekte olan geniş ölçekli araştırmanın bazı veri ve sonuçları için: Serin (2006; 2009; 2011). Bizans Ankarası için Foss (1977a) en temel kaynaklardan biri olma niteliğini sürdürmektedir.

2. Kilisenin bugünkü fiziksel durumuna ilişkin güncel bir haber için: www.hurriyet.com.tr/ankara/25676636.asp (01.02.2014).

3. Bu yazıda söz konusu kiliseden ve ismini taşıdığı azizden uluslararası yazında yaygın olarak kullanıldığı şekliyle 'St. Clement' olarak söz edilecektir. Ayasofya gibi Türkçede çok yerleşmiş isimler dışında, diğer kilise ve aziz isimlerinin kullanımında da aynı standart benimsenmiştir. Yer ve kişi isimlerinde ise, özellikle Geç Antik dönem için hem Roma İmparatorluğu'nun bütününde, hem de metinde gönderme yapılan tarihi kaynaklarda kullanılan isim ve terminoloji ile dil birliği sağlanması amacıyla Latince karşılıklar kullanılmıştır.

Geç Antik ve Bizans dönemi Ankarası üzerine yürütülmekte olan geniş kapsamlı bir araştırmanın parçası olan bu çalışma, Ankara'nın kaybolan kültür varlıklarından biri olan 'St. Clement' (Aziz Clement) Kilisesi'ni, Bizans Ankarasının tarihi çerçevesi içerisinde, topoğrafya, mimarlık ve sanat tarihi açısından yeniden değerlendirmeyi ve bu yapıyla ilgili olarak bugüne değin dile getirilmiş olan konuların dışındaki bazı soru işaretlerini ele almayı ve tartışmayı amaçlamaktadır (1). 1960'ların başından önce büyük ölçüde kaybolmuş olan bu kilise ile ilgili olarak geçtiğimiz yüzyılın ikinci çeyreğinden bu yana kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Yapının neredeyse tamamen yok olması bu ilgisizliğin olası nedenlerinden biri olsa gerektir. Ankara'nın Ulus semtinde, Denizciler Caddesi ve Çıkrıkçılar Yokuşu'nun kesiştiği köşede, bir binanın içinden geçilerek ve dolayısıyla zorlukla ulaşılabilen bu kiliseden günümüze ne yazık ki birkaç yapının arka cephelerinin arasında tanımsız bir alanda bulunan birkaç duvar kalıntısı ve kilisenin zemin katına ait bir kemer ayağından başka birşey kalmamıştır (**Resim 1**)(2). Buna rağmen, yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin ışığında Bizans Ankarasını yeniden değerlendirirken, St. Clement Kilisesi ile ilgili olarak da, bugüne değin öne sürülmüş tipolojik ve kronolojik tartışmaların dışında bazı yeni yorumlar ve değerlendirmeler yapmak olasıdır (3).

Ankara'nın Geç Antik dönemde Doğu Roma İmparatorluğu içerisindeki önemi, Anadolu'nun ortasında askeri ve ticari yolların keşiştiği bir konumda bulunması ile yakından ilintilidir. Batıdan Doğuya uzanan ve Thracia, Bithynia ve Galatia üzerinden geçerek 'Kilikya Kapıları'ndan Suriye'ye ulaşan ana yol üzerindeki temel duraklar Constantinopolis (İstanbul), Nicomedia (İzmit), Nicaea (İznik) ve Ancyra (Ankara) idi. Dördüncü Yüzyılda Roma imparatorlarının Antiochia'da (Antakya) ikamet etmeye başlamalarıyla birlikte bu yol önce saray ve ordunun, daha sonra da Hıristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla, Avrupa'dan Kudüs'e yolculuk eden hacıların ana güzergahı haline gelmiştir (4). Böylece *Ancira*, *Ancyra* veya *Anchira* olarak adlandırılan bu kent, söz konusu güzergahı ve

* Department of Architecture, METU, Ankara, TURKEY.

4. Anadolu'da Roma dönemi yol sistemi için: Ramsay (1890, 54-134); Anderson (1899); Magie (1950); Macpherson (1954, 11-120); Foss (1977a, 29-31); Hild (1977, 34-41, 77-84, 104-12); French (1981); Levick vd., eds. (1993, xxiii-xxviii). Ankara ve Galatia için ayrıca: Belke ve Restle (1984).

5. İTİN Anton.Aug. p. 20,143: Ancira, p. 27,200, 28,201-203, 29,205: Ancyra; İTİN. Burdig. p. 92,575: Anchira/Ancira, p. 93,579: Anchira. *Expos. mundi* 178, ise Ancyra'yı büyük bir yerleşim olarak tanımlamaktadır: *Inde obuiat Galatia Prouincia optima sibi sufficiens. Negotiatur ueslem plurimum; aliquotiens uero et milites dominis praestat. Et habet ciuitatem maximam quae dicitur Ancyra. Diuinum panem et eminentissimum manducare dicitur.* Ayrıca bkz: Noordegraaf (1938, 273-310) ve Honigsmann (1939, 34:696,5).

6. Bu kaynaktaki kent bulunduğu konumla tanımlanmıştır: TAB.Peut. 8,4. Ayrıca bkz: Bosio (1983, 90); Foss (1977a, 31).

7. Bu yazıt için: Bosch (1967, no. 325); Mitchell (1993, 38 n. 223, 62 n. 56); Levick vd., eds. (1993, xxxvi-xli). St. Paul'un Galatia ziyareti ve buradaki faaliyetlerine dayanarak Ankara'da Hıristiyanlığın Dördüncü Yüzyıldan çok daha önce ortaya çıkmış olduğunu ileri süren araştırmacılar da vardır: Ramsay (1897, 130-51, 178-93). Ramsay (1900, 82) Galatia'daki ilk kiliselerin Ancyra, Juliopolis, Pessinus ve Tavium'da olabileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca: Karalevsky (1914, süt. 1538-9); Janin ve Stiernon (1981, süt. 716-7). Buna ek olarak, yazılı kaynaklar (Eus. h.e. 5,16,4) İkinci Yüzyılın sonunda Ancyra'da Montanizm mezhebinden bir Hıristiyan topluluğunun bulunduğunu da belirtmektedir. Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz: Harnack (1924, 627); Schultze (1926, 392-406); Strobel (1980).

8. Hefe ve Leclercq (1907, 298-334, 903-8, 983); Le Bachelet (1909, süt. 1173-7). Arian uyumsuzluğu sorununu çözmek için İmparator I. Constantinus Ancyra'da 324 veya 325 yılında bir konsey planlamış, ancak bu daha sonra Nicaea'da gerçekleştirilmiştir: Foss (1977a, 37 n. 34); Mitchell (1993, 91 n. 351).

üzerindeki durak noktalarını ve yerleşimleri betimleyen Geç Antik dönem kaynaklarında yer almaya başlamıştır (5). Örneğin bu dönemden kalan tek harita olan *Tabula Peutingeriana*, Ancyra'yı altı kuleli bir surla çevrili bir yerleşim yeri olarak göstermektedir. Geç Roma döneminde gerçekten de surlarla çevrili olan bu kenti harita üzerinde tanımlayan bu betimleme, aynı zamanda Geç Antik dönemde belli ölçülerde önemli bir yerleşim merkezini ifade eden simgesel bir gösterim biçimi idi (6).

Ankara'nın Erken Hıristiyanlık dönemine ait buluntular arasında İmparator I. Constantinus (324-337) dönemi öncesine tarihlenen yalnızca tek bir yazıt bulunmuş olmasına karşın (7), Dördüncü Yüzyılda Ancyra'nın Galatia (Prima) eyaletinin başpiskoposluk merkezi olduğu ve burada sırasıyla 314, 358 ve 375 yıllarında üç kilise konseyinin toplandığı bilinmektedir (8). Hıristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla birlikte, Ancyra başta Ortodoks ve Arian (Erken Hıristiyanlık döneminde Arius'un öğretilerini benimseyenler) uyumsuzluğu olmak üzere, çeşitli teolojik tartışmaların ve ayrımcı grupların da merkezi haline gelmiştir (Foss, 1977a; Mitchell, 1982; 1993, 93). Nitekim Ancyra'da toplanan kilise konseylerinden

Resim 1. Ankara, St. Clement Kilisesi'nin kalıntıları, genel görünüş, 2009 (Ufuk Serin).

9. Lib. Ep. 298, 355, 728, 768, 833, 1241. Ayrıca, Petit (1957, ek 3). Libanius ve Dördüncü Yüzyıl Ankarasında pagan kültürü için: Foss (1977a, 42-9; 1985b; 2001, süt. 448-65); Mitchell (1993, 84-8).

10. Amm. 22,9,2-6. Julianus'un bu ziyareti Ankara'nın Geç Antik dönem tarihinde önemlidir. Julianus bu ziyareti sırasında Galatia'da paganizmi yeniden canlandırmak ve yapılandırmak için çeşitli önlemler almış ve hatta bu konuyla ilgili yeni yasalar çıkarmıştır: Cob. Theod. 15,1,3; Jul. Ép. 49; Soz. h.e. 5,16. İmparator Julianus'un hayatı ve eserleri ile ilgili bibliyografya oldukça kapsamlıdır. Birkaç örnek vermek gerekirse: Talbot, ed. (1863); Bidez (1930); Gaiffier (1956, 5-49); Browning (1975); Braun ve Richer, eds. (1978); Richer, ed. (1981). Bunlardan daha güncel eserler de bulunmaktadır.

11. *Vita Platonis*, PG 115, süt. 404b-425d; ayrıca, Sauget (1967, süt. 959-61). Genel kanı *Campus*'un bugünkü Gençlik Parkı'nın bulunduğu yer olduğu yönündedir.

12. *Vita S. Clementis Ancyranı*, PG 114, süt. 815a-894b (özellikle 883c-894b; *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanea*, süt. 415-8. St. Clement, St. Plato ve Ankara'nın Erken Hıristiyanlık döneminin diğer azizleri için ayrıca: Delehay (1933, 156-7); Foss (1977a, 34-5, 65); Janin ve Stiernon (1981, süt. 717-8); Mitchell (1982).

13. Pall. h. *Laus*. 68. Nilus, manastır sistemi ve idaresi üzerine olan eserinin yanı sıra, içinde bazıları Palladius'a yazılmış olanların da bulunduğu bir dizi de mektup bırakmıştır (PG 79): Disdier (1931, süt. 661-764); Quasten (1960, 496-504).

14. Karalevsky (1914, süt. 1539); Darrouzès (1981, 204 n. 9, 207, n. 123-30).

15. Klasik dönemde Ankara için: Erzen (1946, 94-100); Bosch (1967, 426); Buluç (1991, 13-28). Ankara'daki Geç Antik ve Erken Hıristiyanlık dönemi yapılarının listesi ve kapsamlı kaynakça için, Foss (1977a, 60-1). Roma surları için: Jerphanion (1928, 147-8); Mamboury (1933, 71-2); Arık (1937, 49). Roma Hamamı yakınında bulunan sur duvarı kalıntıları için: Akok (1955, 316-7); surların tahmini güzergahı için French (2003, 39, 42). Roma Ankarası üzerine daha güncel bir çalışma için: Kadioğlu, Gökay ve Mitchell (2011).

16. Mansi (1901-1927, III, süt. 265-90), Basil için: Janin (1936, süt. 1104-7); Quasten (1960, 201-3). Dönemin genel çerçevesi, sentez ve kaynakça için ayrıca: Foss (1977a, 37-8); Mitchell (1993, 91-2).

17. St. Plato'ya adanmış bir kilisenin varlığı hem Nilus'un mektuplarından (Nil. *epp.* 2,178 [PG 79, süt. 291]), hem de Altıncı Yüzyılın ilk yarısında Kudüs'e hac yolculuğu sırasında Ancyra'yı ziyaret eden Theodosius'un notlarından anlaşılmalıdır (Trin. Theod. 15): *Civitas Anquira, quae est in prouincia Galatiae, ubi est sanctus Platus martyr.*

ilki Ortodoks, ikincisi yarı-Arian, üçüncüsü ise Arian konseyidir. Diğer yandan, Antiochia'lı ünlü sözbilimci Libanius'un mektupları, Dördüncü Yüzyıl Ancyra'sını, Hıristiyanların henüz azınlıkta olduğu ve nüfuzlu pagan aristokrat sınıfı tarafından yönetilen bir kent olarak tasvir etmektedir (9). Hiç kuşkusuz bu koşullar, kısa imparatorluk döneminde (360-363) paganizmi canlandırma politikasıyla, 'Mürtet' (*the Apostate*) olarak da bilinen İmparator Julianus'un (Flavius Claudius Julianus) 362 yılındaki Ancyra ziyareti için de uygun ortam hazırlamıştır (10).

Ankara'nın Erken Hıristiyanlık döneminin iki önemli azizi olan St. Clement ve St. Plato'nun şehit edilmesi de yine Dördüncü Yüzyılın başında, sırasıyla İmparator Diocletianus (284-305) ve Galerius (292-311) zamanında olmuştur. Yazılı kaynakların bildirdiğine göre, Geç Antik dönemde ünlü Ancyra sınırlarını aşarak Galatia'ya ve hatta Constantinopolis'e kadar uzanan St. Plato, İmparator Galerius döneminde, bir nekropol alanı olan ve *Campus* olarak bilinen yerde öldürülmüştür (11). Ankara'da doğmuş ve gençliğinden itibaren kendini hayırseverlik işlerine adanmış olan St. Clement ise, Hıristiyan katliamları ile tanınan İmparator Diocletianus zamanında *Cryptus* olarak adlandırılan bir yerde öldürülmüştür. Ayrıca, yazılı kaynaklar St. Clement'in yardımcısı Agathangelus ve iki diyakosunun da aynı yerde öldürüldüğünü; St. Clement'in Agathangelus'la birlikte *Cryptus*'da bir kilisenin yakınındaki bir mezara, iki diyakosun ise yine yakınlarda bir yere gömüldüğünü ve onların anısına daha sonra aynı yerde bir kutsal mekan yapıldığını belirtmektedir (12).

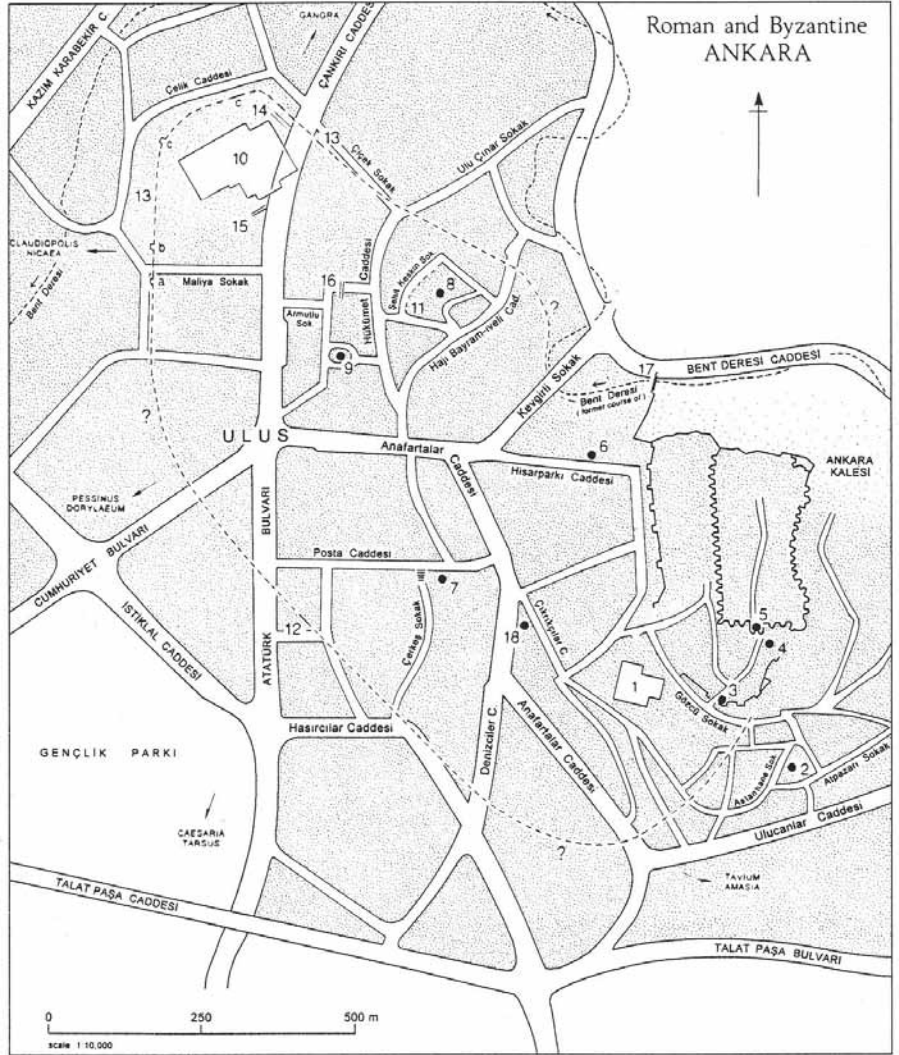
Dördüncü Yüzyıldaki bu çelişkili durumun bir sonraki yüzyılda neredeyse tamamen değiştiğini ve Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Ancyra'nın Beşinci Yüzyılda bir dini merkez haline geldiğini, Galatia'lı iki keşiş olan Palladius ve Nilus Ancyranus'un eserleri bize göstermektedir (13). Yedinci Yüzyılın ortasına gelindiğinde ise kendisine bağlı yedi piskoposluk bulunan Ancyra – *ἐπαρχία Γαλατίας Θράκης* – Constantinopolis Patrikhanesine bağlı merkezler arasında dördüncü sıraya yükselmiştir (14). Yazılı kaynaklar Ancyra'da Beşinci ve Altıncı Yüzyıllarda ve hatta Yedinci Yüzyılın başında inşa edilen yapıların çoğunlukla kiliseler, manastırlar ve bunlarla ilişkili hayırseverlik yapıları olduğunu belirtmektedir. Geç Roma döneminde yapılan kamusal ve özel yapıların büyük bir kısmı ise Geç Antik dönemde kullanılmaya devam etmiştir (15).

Çok azının konumu tam olarak saptanabilmiş olan bu yapılarla ilgili arkeolojik veriler oldukça kısıtlıdır (**Resim 2**). Beşinci ve Altıncı Yüzyıllarda inşa edildiği yazılı kaynaklardan bilinen dini yapılardan ise geriye hiç birşey kalmamıştır. Palladius (*h. Laus*. 68) Ancyra'da 'piskopos'la birlikte yaşayan bir keşişten bahsetmektedir. Buna dayanarak, *Historia Lausiaca*'nın yazıldığı 419-420 yıllarında Ancyra'da bir 'katedral' bulunduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca, Sozomenus (*h. e.* 4,13), yalnızca Ankara'nın Erken Hıristiyanlık döneminin önemli piskoposlardan biri ve ılımlı Arian grubunun lideri olmakla kalmayıp, aynı zamanda öğretileriyle Doğu Kilisesi'nin en aydın kişilerinden biri olarak da bilinen Basil'in, bu kentte 358 yılında düzenlediği kilise konseyi için 'yeni bir kilise' yaptırdığını yazmaktadır. Bu durumda 'katedral'in piskopos Basil tarafından yaptırılan 'yeni kilise' olduğu düşünülebilir (16).

St. Clement Kilisesi ve bulunduğu alanda daha erken bir dönemde inşa edilmiş olabilecek bir Hıristiyan ibadet mekanı veya mekanları dışında, tarihi kaynaklar, Ancyra'da Beşinci Yüzyılda St. Plato'ya (17) ve Anadolu'da özellikle Dördüncü Yüzyılda oldukça yaygın bir mezhep olan ve adını

Resim 2. Roma ve Bizans Ankarası (French, 2003).

1. Anadolu Medeniyetleri Müzesi; 2. Aslanhane Camii; 3. Kale, Dış Sur ve Ana Giriş Kapısı; 4. Kale, Kınacılar Evi; 5. Kale, İç Sur, Kule ve Giriş Kapısı; 6. Hisar Caddesi, Roma Tiyatrosu; 7. Posta Caddesi, İbadullah Camii; 8. Hacıbayram Camii ve Augustus Tapınağı; 9. Ulus, "Julianus'un Sütünü"; 10. Ulus, Roma Hamamı; 11. Ulus, Şehit Keskin Sokak, bir sur duvarının olası güzergahı; 12. Ulus, PTT, bir sur duvarının olası güzergahı; 13. Ulus, Roma Hamamı, sur duvarı kalıntıları (a: 1985, b: 2003, c. Akok kazıları); 14. Ulus, Roma Hamamı, cadde ve stoa; 15. Ulus, Kız Lisesi, taş kaplamalı yol; 16. Ulus, Armutlu Sokak, taş kaplamalı yol; 17. Bent Deresi, bugün var olmayan baraj; 18. St. Clement Kilisesi.

18. Soz. h.e. 8.1. Bu mezhep için ayrıca: Mitchell (1993, 93 n. 361, 96-108).

19. Nil. Alb. PG 79, süt. 696A-712B, 700, 703. Ayrıca, Disdier (1931, süt. 661-74); Foss (1977a, 64).

20. Pall. h. Laus. 67. Nilus'un eserlerinden biri, *De voluntaria paupertate*, Magna'ya hitaben yazılmıştır (PG 79, süt. 968A-1060B).

21. *Vita Theodori Syceotae*, böl. 25: Petris Manastırı, böl: 45 (kadın manastırı Beeia). Bu yapıların listesi için ayrıca: Foss (1977a, 61); French (2003, 36-43).

22. Ant. Mon. ep. Eust., PG 89, süt. 1421B-1428A.

23. 'Baş Meleklerin Rahibi' Paul'un Altıncı Yüzyıla tarihlenen mezar yazıtı için: Jerphanion (1928, 289 no. 63); 'Azizlerin Rahibi' Theodore'un yazıtı için: CIG 9258; ayrıca, Foss (1977a, 61 n. 137); Mitchell (1982, 105).

24. Pall. h. Laus. 67-68. *Nosokomeion* için ayrıca: *Vita S. Danielis Stylitae*, böl. 87 (Delehay, 1923, 81-2); CIG 9256; ve Miller (1985, 94-5).

Romalı bir rahip olan Novatianus'dan alan 'Novatian'lara adanmış birer kilise (18) ve yine Beşinci, Altıncı ve Yedinci Yüzyıllarda inşa edilmiş çeşitli kadın ve erkek manastırları olduğunu belirtmektedir: bunlar arasında Beşinci Yüzyılda biri Nilus, diğeri de bir dönem Ancyra piskoposu olan Leontius tarafından yönetilen iki manastır (19), Magna Manastırı (20), her ikisi de Altıncı Yüzyıla tarihlenen Beeia ve Petris Manastırları (21) ve 620 civarında yapılmış olan Attalina Manastırı bulunmaktadır (22). Bunlara ek olarak, yazıtlar biri 'Baş Melekler'e, bir diğeri de 'Azizler'e adanmış iki kiliseden söz etmekte (23), diğerkaynaklar ise kent surları yakınında iki *martyria* bulunduğundan bahsetmektedir (Grégoire ve Orgels, 1951, 182; Mitchell, 1982, 104). Ayrıca Ancyra'da Beşinci Yüzyılın başında bir *xenodocheion* (bakımevi) ve bir *nosokomeion* (hastane) olduğu da bilinmektedir (24).

Ankara'nın Erken Hıristiyanlık dönemine ait yazılı kaynaklardan veya arkeolojik verilerden bilinen dini yapıları arasında, yalnızca Ulus'ta İmparator Augustus ve tanrıça Roma'ya adanmış olan tapınaktan (kısaca Augustus Tapınağı) büyük olasılıkla Yedinci Yüzyılın ortasında veya daha sonraki bir tarihte dönüştürülmüş olan Hıristiyan ibadet mekanına ve St. Clement Kilisesi'ne ait kalıntılar günümüze ulaşabilmiştir (**Resim**

25. Bu dini yapılar arasında yazılı kaynaklarda açık olarak söz edilmeyen Augustus Tapınağı'ndan dönüştürülmüş olan kilisedir. Ancak Mango'nun (1995, 201) da belirttiği gibi, ne Parthenon kadar önemli ve 'sembolik' bir yapının, ne de yine Atina'daki diğer iki büyük tapınak olan Eretheion ve Hephaisteion'un kiliseye dönüşümlerinin tarihi kaynaklarda sözü geçmediği göz önüne alırsa bu sessizlik şaşırtıcı değildir.

26. Texier (1839, 195, 200, Levha 71).

27. Bu çalışma kapsamında kilisenin ismine ilişkin olarak da bir araştırma yapılmakla birlikte, şu ana kadar farklı bir sonuca varılamamıştır.

28. Jerphanion'un Ankara ziyareti ve ilgili çalışmaları üzerine: Ruggieri (1997, 23-40).

29. Jerphanion (1928, 115, Levha 62/1).

30. Eyice çok yakın tarihli bir başka eserinde (1992, 26) ise, St. Clement Kilisesi'nden 'bugün izi dahi yoktur' ifadesiyle söz etmektedir.

2, 18). Bunlardan birincisine daha önce başka yazılarda ayrıntılı olarak değinilmişti (Serin, 2006; 2009) (25). Bu çalışmanın asıl konusu olan St. Clement Kilisesi ise modern dönemde ilk kez 1835 yılında Fransız mimar ve seyyah Charles Texier tarafından gündeme getirilmiş ve yazar *Description de l'Asie Mineure* adlı eserinde yapının bir plan ve kesitini yayınlamıştır (26). Bu tarihten itibaren yapı 'St. Clement' Kilisesi olarak bilinmekle birlikte, aslında kilisenin isminin gerçekten bu olup olmadığına dair çok kesin bir bilgi yoktur (27). Nitekim 1861 yılında Augustus Tapınağı'nda araştırma ve kısmi bir kazı yaptığı sırada St. Clement Kilisesi'nden de kısaca söz eden Fransız arkeolog Georges Perrot, kilisenin kalıntılarına bitişik evlerden birinde oturan Rumların kilisenin adının 'Haghios Clemendos' olduğunu söylediklerini, ancak başka bir kaynağın bu terkedilmiş yapının 'Ioannes Theologos' Kilisesi olduğunu ifade ettiğini yazmaktadır. Ayrıca Perrot kiliseye bir 'camiye' bitişik bir avludan ulaşabildiğini belirtmektedir (Perrot ve Guillaume, 1872, 271). Her iki araştırmacının notlarından çıkarılabilecek ortak bir sonuç, kilisenin daha Ondokuzuncu Yüzyılda çok yıpranmış durumda olduğu ve yakın çevresindeki evler nedeniyle yapıya ulaşmanın o zamanlar bile oldukça güç olduğudur. Yirminci Yüzyılın başında İznik'de Koimesis Kilisesi üzerine bir araştırma yapmakta olan ve aslında Ankara'ya hiç gelmemiş olan Oskar Wulff, F. Ganske'nin 1899'da çektiği fotoğraflardan yararlanarak St. Clement Kilisesi'ni de incelemiş, iki yapı arasındaki tipolojik benzerliğe ve aynı zamanda Texier'nin çizimlerindeki bazı hatalara da dikkati çekmiştir (Wulff, 1903, 52-66). Ancak, St. Clement Kilisesi üzerine en ayrıntılı çalışma, aynı zamanda Ankara Kalesi ile ilgili olarak da kapsamlı bir araştırma yapmış olan Fransız araştırmacı ve din adamı Guillaume de Jerphanion tarafından 1926-1927 yıllarında yapılmış ve Ankara ile ilgili bu çalışmalar *Mélanges d'archéologie anatolienne* başlığı altında toplanarak 1928 yılında yayınlanmıştır (28). 1917'deki büyük yangın sırasında kilisenin etrafını çeviren evlerin büyük bir kısmı da yanmış olduğundan, Jerphanion'un St. Clement Kilisesi'nde çalıştığı dönemde yapının kalıntıları daha rahat izlenebilir hale gelmiştir (29). Bu dönemde Perrot'nun söz ettiği cami veya mescidin ise sadece tuğla minaresi kalmıştır. Ayrıca Jerphanion (1928, 116) 1927'de Adalet Sarayı'nın inşaatı sırasında, kilisenin kuzeybatı köşesine bitişik evlerden birinin yıkıldığını ve dolayısıyla yapının daha kolay ulaşılabilir hale geldiğini de belirtmektedir. Bugün ise bu kiliseden, yazının başında da belirtildiği gibi, yalnızca bir duvarın iç cephesi ve üzerinde yatay kolları kazınarak silinmiş bir Latin haçının bulunduğu mermer bir blok kalmıştır (Resim 3, 4). Eyice (1991, 6-7) 1962-63 yıllarında 'öndeki binaların içinden geçilerek ulaşılan bir aralıkta, sadece tuğladan bir duvar parçası ile, mermer payelerden birinin yarısının' görülebildiğini söylemektedir (30). 1928 ve 1962 yılları arasında yapının neredeyse tamamen yok olacak şekilde nasıl ve ne zaman yıkıldığı ise çok açık değildir.

St. Clement Kilisesi, üç bölümlü bir giriş mekanını (narteks) izleyen 'kapalı haç planı'nda merkezi kubbeli ufak (23x14 m) bir yapı idi (Resim 5). Bu plan tipinde dört kolu hemen hemen eşit boyutlarda olan (ve bu nedenle zaman zaman Yunan haçı olarak da isimlendirilen) haç biçimindeki merkezi ana mekan, haçın kollarının dış köşelerine birer mekanın eklenmesiyle dikdörtgen bir çerçeve içerisine yerleştirilmektedir. Yapının ilk bulunduğu halinde *bema* doğuda düz bir duvarla bitiyor gibi gözükmeyle birlikte, Jerphanion'un yaptığı kazı sonunda, merkezi ana mekanın apsisinin özgün halinde içeride yarım daire dışarıda ise çokgen (büyük olasılıkla beş cepheli) olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde, apsisin

Resim 3. St. Clement Kilisesi, duvar kalıntısı, 2009 (Ufuk Serin).

Resim 4. St. Clement Kilisesi, üzerinde yatay kolları kazınmış bir Latin haçı bulunan mermer kemer ayağı, 2009 (Ufuk Serin).

iki yanındaki mekanlar *prothesis* ve *diakonikon* (ayine hazırlık odaları) da içeride yarım daire dışarıda ise üç cepheli birer apsisle kapanmaktadır. Ayrıca yine Jerphanion'un kazısı sonucunda *diakonikon* (*bema*'nın sağ tarafındaki oda) başlıbaşına bir şapel görünümünde olan bir mekan olarak ortaya çıkmaktadır.

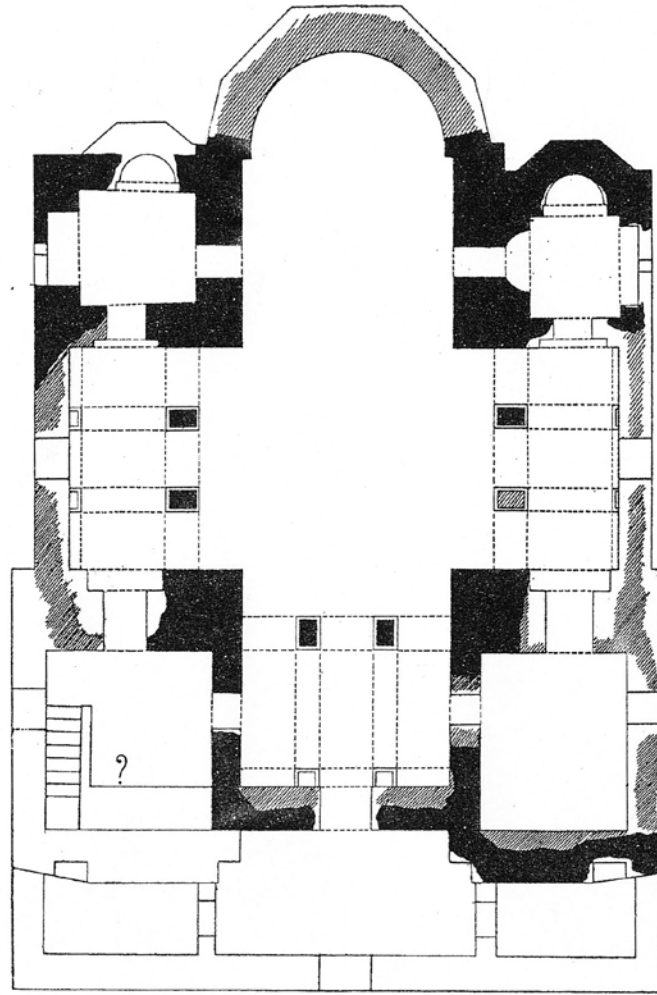
Yapının ana mekanını (*naos*) oluşturan haç biçiminin batı, kuzey ve güney kenarları mermer payeler üzerinde yükselen galerilerle çevriliydi. Merkezi mekana kemerli açıklıklarla açılan alt ve üst galeri kemerleri daha sonraki bir dönemde ve hatta farklı duvar tekniklerinin gösterdiği üzere (galeri seviyesinde ufak moloz taşlarla ve harç kullanılarak, zemin katta ise kaba taşlarla ve harçsız) farklı dönemlerde doldurulmuştur (31). Benzer bir durum yapıdaki bazı pencereler için de söz konusudur. Haçın kollarının kesiştiği merkezi alandan kubbeye geçiş dört ana kemerin oluşturduğu kareden, pandantifler aracılığıyla sağlanmaktaydı (Resim 6). Jerphanion'un çalıştığı dönemde tamamen yıkılmış olmakla birlikte, Wulff'un yayınladığı fotoğraflarda kubbenin kasnaksız ve oniki içbükey dilimden oluştuğu ve kubbe kabuğunda kubbeyi taşıyan kemerlerin üstüne denk gelecek şekilde açılmış birer ufak pencere olduğu görülmektedir (32). Eyice'nin de belirttiği gibi (1991, 7), Wulff'un fotoğraflarında ve Jerphanion'un kesit restitüsyonunda kubbeyi taşıyan pandantiflerin içinde bir de tromp kemerinin bulunduğu gözlemlenmektedir (Resim 7). Jerphanion (1928, 138-9) ayrıca kilisenin bazı yerlerinde sonradan alçıyla sıvanmış duvar resimlerine ait kalıntılar gördüğünü yazmakta ve sıvanmış duvar resimleri ve mimari öğelerde yatay kolları kazınmış haçları kilisenin bir dönem camiye çevrilmiş olduğunun işareti olarak görmektedir. Böyle bir dönüşüm söz konusu ise galeri kemerlerinin doldurulması gibi başka değişiklikler de bununla ilintili olabilir (33).

Kilisenin batısında, hem Texier'nin hem de Jerphanion'un plan restitüsyonlarına göre bir dış narteks (büyük ölçüde varsayımsal) bulunmaktaydı. Giriş holünün her iki yanında ise, haçın yatay kollarını oluşturan ve ikişer kemerle üç bölmeye ayrılan ve 'nef' olarak da adlandırılabilir mekanlarla iletişim sağlayan birer oda ve bu odalardan

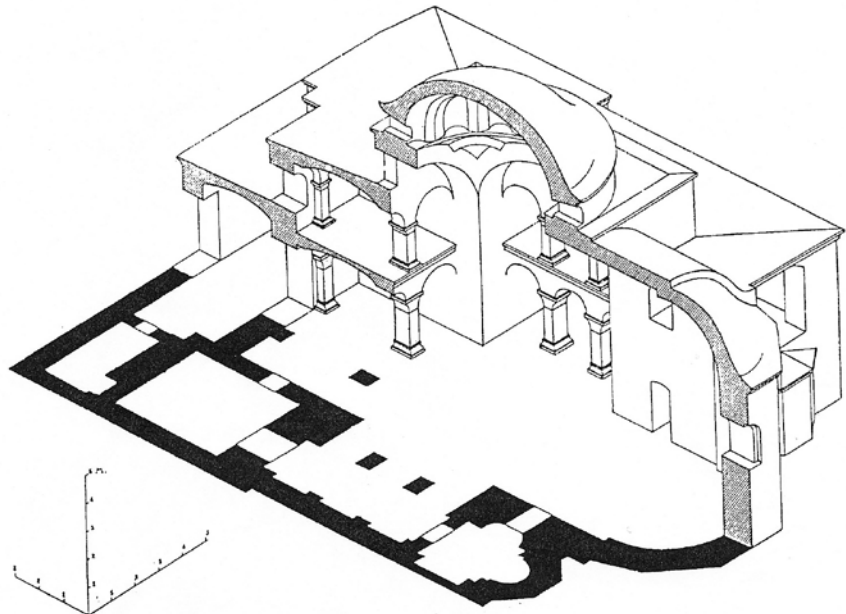
31. Jerphanion (1928, Levha 74).

32. Wulff (1903, 54-7, Levha 4).

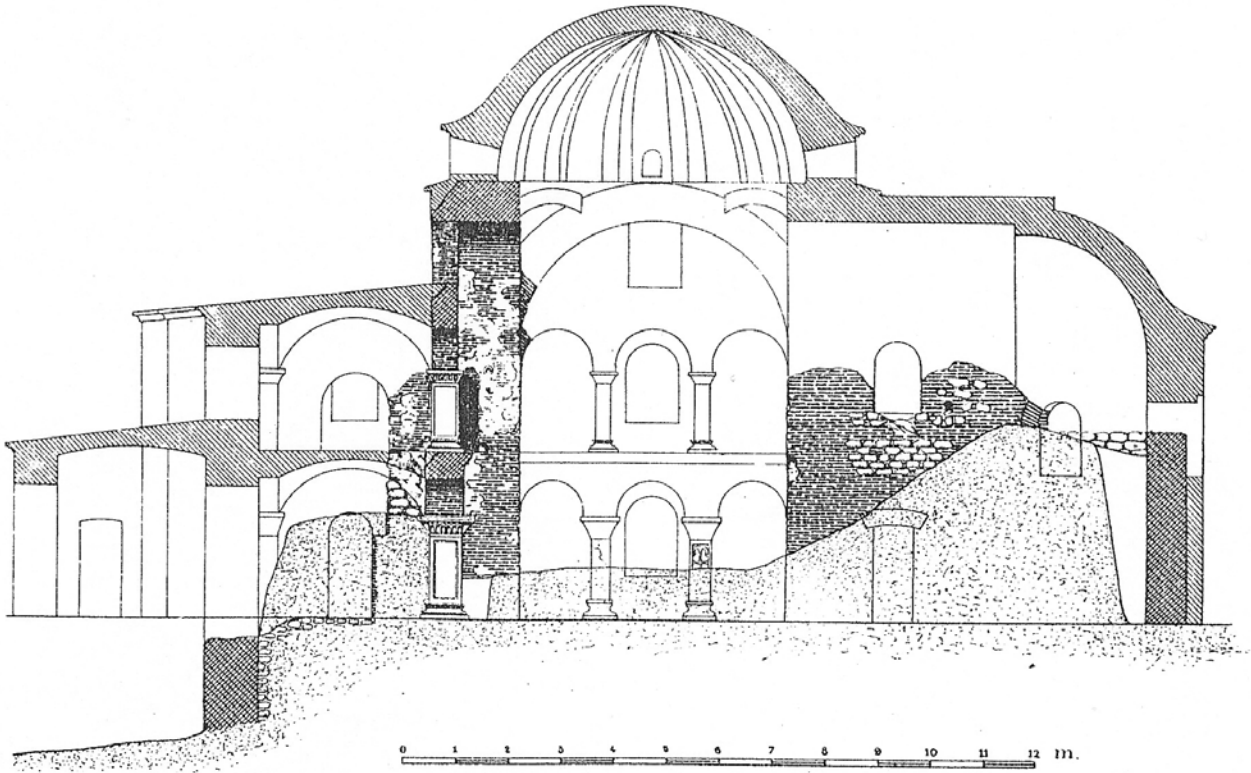
33. St. Clement Kilisesi'ne çok kısaca değinen Mamboury (1933, 198-9) 1438'de II. Murad döneminde yapının Ahmed bin Hızır Yeğen Bey tarafından camiye çevrildiğine ve burası terk edildikten sonra hemen yanına minareli bir mescid yapıldığına ilişkin bir bilgi vermektedir. Bu da 1917'deki yangın sırasında yıkılarak sadece minaresi kalmış yapı olsa gerektir. Jerphanion (1928, 124) *diakonikon*'da 'eski' altıgen döşeme tuğlaları bulunduğunu not etmektedir. Eyice (1991, 8) ise bu tuğlaların Bizans değil Türk dönemine ait olduğunu ileri sürmektedir.

Resim 5. St. Clement Kilisesi, zemin (restitüsyon) planı (Jerphanion, 1928).

Resim 6. St. Clement Kilisesi, aksonometrik görünüş (Jerphanion, 1928).

SAINT CLÉMENT D' ANGORA

Coupe suivant l'axe.

Resim 7. St. Clement Kilisesi, uzunlamasına kesit (Jerphanion, 1928).

girişin solunda, daha doğrusu güneyindekinin altında, içine kuzeydoğu yönünden, Jerphanion'un sözleriyle 'yazın en kuru günlerinde bile' birikintiler oluşturacak şekilde akan bir su sızıntısının olduğu bir mahzen (*crypt*) bulunmaktaydı. Jerphanion (1928, 130) bu mahzenin bir 'ayazma' olabileceğini belirtmekte ve yapının biraz dışında Bizans dönemi temellerinin altında, çeşme olabilecek bir Roma yapısının kalıntılarının ortaya çıktığını not etmektedir. Dolayısıyla söz konusu mahzenin, *Vita S. Clementis Ancyranı*'de bahsedildiği gibi, St. Clement'in İmparator Diocletianus zamanında öldürülerek gömüldüğü *Cryptus* olduğu düşünülebilir (34). Ayrıca, yalnızca Erken Hıristiyanlık döneminde değil, Antik dönemde de söz konusu olan su kaynağı-kutsal mekan ilişkisi de dikkat çekicidir (35). Hatta Jerphanion'un söz ettiği 'çeşme' olabilecek yapı veya mekanın, St. Clement (ve diyakoslarının) öldürülmesinin ardından onların anısına yapılmış olması da ihtimal dışı değildir.

Bu kilisenin yapım tarihi uzun zaman tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler öne sürülmüştür: Jerphanion (1928, 143) '*basilique à coupole*' olarak nitelendirdiği bu yapıyı Beşinci Yüzyılın ikinci yarısına veya erken Altıncı Yüzyıla tarihlenmiş ve İstanbul Ayasofyasından önce yapıldığını ileri sürmüştür. Ancak, merkezi planlı St. Clement Kilisesi'nde, Ayasofya örneğinde olduğu gibi kubbeli bazilikal planın en karakteristik özelliklerinden biri olan uzunlamasına aks vurgusunun bulunmadığı son derece açıktır. Yapıyı görmemiş olan Wulff ise (1903, 52-66) kiliseyi Altıncı veya Yedinci Yüzyıla yerleştirmiştir. Mango da (1985, 96) yapının 'bodur' boyutlarını ve Beşinci ve Altıncı Yüzyıl mimari süslemesinin tipik

34. Foss (1977a, 84 n. 205) kilisede devşirme olarak kullanılan (yayınlanmamış) Geç Antik bir mezar taşının, yapının bir mezarın yakınında olabileceği ihtimalini ve dolayısıyla bugünkü St. Clement Kilisesi'nin *Cryptus* ile olası ilişkisini güçlendirebileceğini ifade etmektedir.

35. Antik dönemde su kaynağı-kutsal mekan ilişkisine üzerine bazı örnekler için: Melfi (2007); Miele (2010, 209-44).

motiflerini içeren mimari elemanlarını göz önüne alarak, kiliseyi İkona Kırıcılık dönemi (c. 726-843) öncesine, yani yine Altıncı veya Yedinci Yüzyıla tarihlenmiştir. Benzeri olarak, Buchwald da (1969, 61; 1984, 221) yapıyı Yedinci Yüzyıla yerleştirmektedir. Krautheimer (1986, 289) ise yapının stilistik özelliklerine ve yapım tekniğine dayanarak Dokuzuncu Yüzyılı önermiş, Eyice de (1991, 7) bunu desteklemiştir.

St. Clement Kilisesi merkezi kubbeli kapalı haç planının çeşitlemelerini içeren bir grup Ortaçağ kilisesi ile ortak özellikler taşımaktadır (36). Bunlar arasında İznik'de, St. Clement Kilisesi ile benzer bir kaderi paylaşarak 1922'de yıkılmış olan Koimesis Kilisesi (Wulff 1903; Schmit 1927; Peschlow, 1972; 2003), Myra/Demre'deki St. Nicholas Kilisesi (Peschlow, 1975; 1990), Bizye/Vize Katedrali Ayasofya (Bauer ve Holger, 2006), Selanik Ayasofyası (Theocharidou, 1988; Kourkoutidou ve Tourta, 1997, 197-213) ve İstanbul'da Atık Mustafa Paşa Camii (Mathews ve Hawkins, 1985) sayılabilir (37). Bunlara İstanbul'dan ve Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden daha birçok örnek eklenebilir. Merkezi kubbeli kapalı haç planının oluşum ve gelişiminin coğrafyası ve kronolojik çerçevesi için çeşitli fikirler ve teoriler öne sürülmüştür (Buchwald, 1969, 36-62; 1984, 223-9; 1994; Mango, 1985, 89-98; Krautheimer, 1986, 285-300; Lange, 1986; Schmuck, 1991). Bu plan tipinin gelişiminde rol oynayan bazı temel özelliklerin İstanbul Ayasofyasında ortaya çıkmış olduğu genellikle kabul görmekle birlikte (Ousterhout 1999, 16-7, 33), özellikle Altıncı ve Dokuzuncu Yüzyıllar arasında kapalı haç planının kronolojik anlamda çizgisel veya tahmin edilebilir bir değişim göstermekten çok, deneysel çözümler ürettiği söylenebilir. Merkezi kubbeli kapalı haç planının çeşitlemeleri arasında iki ana grup ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisinde kubbe dikdörtgen kesitli ayaklar veya aynı görevi gören duvarlar, ikincisinde ise sütunlar tarafından taşınmaktadır (Rice, 1935, 56; Eyice, 1958, 40-1). St. Clement Kilisesi ve yukarıda adı geçen örnekler ilk gruba dahildir. En azından Yedinci ve Sekizinci Yüzyıldan Oniki veya Onüçüncü Yüzyıllara değin İstanbul ve Anadolu, Yunanistan ve Balkanlar başta olmak üzere çok geniş bir coğrafyaya yayılan bu plan tipinin kendi içindeki önemli farklılıklar, Krautheimer'in de (1986, 295) ifade ettiği gibi 'gelişmeyi izlemeye yarayan ipuçları'ndan çok 'ortak bir tema üzerinde çeşitlemeler' olarak ortaya çıkmaktadır (38). Nitekim bu plan tipinin çeşitlemelerini içeren yapıların önemli bir kısmının yapılaşma tarihlerinin tartışmalı olduğunu – ki bazıları birden çok yapım dönemi de içermektedir – belirtmek gerekir. Bu durumda St. Clement Kilisesi'nin yapım tarihinin Beşinci Yüzyılın sonu/Altıncı Yüzyılın başından Dokuzuncu Yüzyılın ortalarına kadar uzanan geniş bir kronolojik çerçevede tartışılmış olması çok da şaşırtıcı değildir.

Bu plan tipindeki kiliselerde farklı coğrafyalarda izlenebilecek ortak bir özellik yapıların boyutlarının küçülmesidir (**Resim 8**) (39). Örneğin, Ousterhout'un (1999, 16) da belirttiği gibi, 'olgunlaşmış' merkezi kubbeli kapalı haç planının en tipik örneklerinden biri olarak kabul edilen ve I. Romanos Lekapenos tarafından 920 yılı civarında saray kilisesi olarak inşa edilen İstanbul Myrelaion Kilisesi'nin (Bodrum Camii) 3.3 m çapındaki kubbesi, Ayasofya'nın kubbesinin onda biri kadardır. Ayrıca, Ousterhout (1999, 19) Myrelaion'un kubbe ve kemerlerindeki 'kanallama' veya dilimlemenin kapalı haç planı tipindeki yapılar arasında sıradışı bir özellik olduğunu belirtmektedir. Aynı özellik St. Clement Kilisesi'nin oniki içbükey dilimden oluşan kubbesinde de bulunmaktaydı (40). Bunların dışında, gerek plan tipolojisi gerekse yapım tekniği ile St. Clement Kilisesi'yle bazı ortak özellikler taşıyan bir başka yapı, Likya'da Dokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısı veya Onuncu Yüzyılın başına tarihlenen Dereazğı

36. Ousterhout'un da (1999, 15) ifade ettiği gibi, uluslararası yazında bu plan tipini tanımlamak için kullanılan *quincunx*, *Kreuzkuppelkirche*, *église à croix inscrite*, *inscribed-cros*, *croce-iscritta*, *cross-domed*, *cross-in-square*, *cruciform* gibi çeşitli terimler bu yapı türünün üç boyutlu niteliklerini ve tasarım çeşitlemelerini tam olarak yansıtamamakta ve dolayısıyla zaman zaman terminoloji ve anlam karışıklığına yol açmaktadır.

37. Bu yapılarla ilgili karşılaştırma ve daha kapsamlı kaynakça için: Mango (1985); Krautheimer (1986); Ruggieri (1995); Ousterhout (1999).

38. Ousterhout (1998, 96-7) Bizans döneminde kilise planlamasındaki zenginliği kapalı haç şemasındaki çeşitliliğe ve esnekliğe bağlamaktadır.

39. Bu değişimi, geçmişte zaman zaman öne sürüldüğü gibi Yedinci ve Dokuzuncu Yüzyıllar arasında Anadolu'da Arap ve Pers ve benzeri olarak Balkanlar'da Avar ve Slav istilalarına bağlı olarak kötüleşen ekonomik ve demografik durum ve işgücü ve malzeme azlığı gibi faktörlerle ilişkilendirmeye çalışmaktan çok, Mathews'un da (1971, 177-9) belirttiği gibi, Orta ve Geç Bizans döneminin 'içe dönük' yapısına ve litürjik gereksinimlerin değişimine bağlı olarak değerlendirilmeye ve yorumlamak daha doğrudur.

40. Bu plan tipindeki yapıların bir kısmından farklı olarak St. Clement Kilisesi'nin kubbesi kasnaklıdır. Ondokuzuncu Yüzyılın sonunda çekilmiş fotoğraflardan görülebilen ve Jerphanion'un çalıştığı dönemde zaten yıkılmış olan kasnaklı kubbenin, Dokuzuncu Yüzyılda özgün halinde kasnaklı olarak yapılmış, ancak daha sonraki bir tarihte deprem veya başka bir nedenle yıkılıp yerine kasnaklı yeni bir kubbe yapılmış olabileceğini de tamamen ihtimal dışı bırakmamak gerekir. Texier'nin çizimlerinde ise kubbe kasnaklı olarak gösterilmektedir.

Resim 8. Skripou (Yunanistan), *in situ* yazıtlarla kesin olarak tarihlenebilen (873-874) nadir örneklerden biri Panagia Kilisesi, 2010 (Ufuk Serin).

Resim 9. Nikopolis, Epiros (Yunanistan), Geç Antik kent surları, 2010 (Ufuk Serin).

Kilisesi'dir (Morganstern, 1983, 62-5; 1987) (41). Her iki yapı da dönüşümlü moloz taş ve tuğla sıralarından oluşan duvar tekniği ile inşa edilmiştir.

Tuğla sıraları ile dönüşümlü olarak kullanılan kesme veya moloz taş, Geç Antik dönemde Üçüncü Yüzyıldan itibaren çeşitli yapı türlerinde, özellikle sur duvarlarında çok sık kullanılan bir yapım tekniğidir (**Resim 9**).

Ancak, Foss'un da belirttiği gibi (1982, 182; 1985a, 82, 92; Foss ve Winfield, 1986, 129, 162-3), tuğla sıraları ile dönüşümlü ve bol miktarda devşirme malzeme (*spolia*) içeren moloz taş duvar tekniği, Anadolu yapılarında ve surlarında (Ankara, İznik ve Kütahya surları gibi) özellikle Dokuzuncu Yüzyıldan itibaren yeniden ve sıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu yapım tekniğinin çeşitlemeleri Ankara'da en azından Üçüncü Yüzyıldan Dokuzuncu Yüzyıla uzanan geniş bir zaman dilimi içerisinde, Caracalla

41. Karşılaştırma için: Ousterhout (2005, 68).

Resim 10. Ankara Kalesi, İç Sur, dönüşümlü tuğla ve moloz taş (almasıık) duvar tekniği, 2008 (Ufuk Serin).

döneminde inşa edilmiş olan Roma Hamamı'nda, St. Clement Kilisesi'nde ve Ankara Kalesi'nin Dokuzuncu Yüzyılın ortasına tarihlenen iç surlarının üst kısımlarında görülmektedir (**Resim 10**). Bu nedenle bu yapım tekniğini, tek başına yapıların tarihlendirilmesi için bir ölçüt olarak kullanmak doğru değildir.

Tuğla boyutlarına gelince, eski fotoğraflardan da görülebileceği gibi, Jerphanion (1928, 136-7) St. Clement Kilisesi'nde tuğla bantlarının dört sıra tuğladan oluştuğunu, ayrıca kemerleri ve kubbeyi taşıyan dikdörtgen ayakların, kemerlerin ve duvar köşelerinin tamamen ve yaklaşık 30x30 cm ölçülerinde (hemen hemen *pedalis*'in [bir Roma ayağı=29.6 cm] eşdeğeri) ve 3 cm kalınlığında kare tuğlalardan yapıldığını; yalnızca kubbeyi taşıyan büyük kemerlerde kenarları 36 cm'ye varan tuğlaların bulunduğunu belirtmektedir. Standart denilebilecek Bizans tuğla boyutları bir Bizans ayağından (31.23 cm) biraz daha geniş olup, genellikle 32 ve 36 cm² arasında ve yaklaşık 3.5-5 cm kalınlığındadır (Ward-Perkins, 1958, 55-7; Ousterhout, 1999, 131-2). Ancak, Batıda, özellikle Roma ve İtalya'nın diğer bölgelerinde kullanılan Roma İmparatorluk döneminin sistematik ve homojen sayılabilecek tuğla boyutları ve biçimlerinden farklı olarak (**42**), Bizans tuğla boyutları çok çeşitlilik göstermekte ve aynı çeşitlilik yüzyıllar boyunca izlenebilmektedir. Örneğin, Ankara'da Roma Hamamı'nda tuğla bantları yine dört sıradan oluşmakta, tuğlalar ise yaklaşık 30 cm² olmakla birlikte, 4.5-5.5 cm kalınlığındadır (Ward Perkins, 1958) (**43**). Kahya (1996, 173) İstanbul'da Studios Bazilikası, Ayasofya, Küçük Ayasofya (Sts. Sergius ve Bacchus) ve St. Eirene gibi Bizans kiliselerinde, Bizans ayağının temel ölçü birimi olarak kullanıldığını, yapılar için üretilen tuğlalarda ise Bizans parmağının (1.95 cm) katlarının ölçü birimi olarak kullanılmış olabileceğini belirtmektedir (**44**). Ancak başka birçok açıdan olduğu gibi, yapım teknikleri söz konusu olduğunda da, İstanbul (zaman zaman Selanik'le birlikte) Bizans İmparatorluğu içerisinde standart veya homojen özelliklerin bulunabildiği nadir örneklerden biridir. Bu nedenle, İstanbul için bazı sonuçlar belirlenebilse de, Geç Roma ve Bizans

42. Roma dönemi yapım teknikleri ve tuğla kullanımı için: Lugli (1957); Adam (1994); Wright (2005); Malacrino (2010).

43. Roma İmparatorluk döneminden MS Beşinci ve Altıncı Yüzyıllara kadar Roma, Yunanistan ve Anadolu'da tuğla boyutları ve tuğla-harç kalınlık oranlarının karşılaştırmalı listesi için: Dodge (1987, 107, 112-3).

44. St. Polyeuktos (Saraçhane) için: Harrison (1986).

45. Ruggieri (1995) kronolojik bir düzenlemeye veya sonuca varmaksızın, Anadolu ve Anadolu dışındaki bazı kiliselerdeki tuğla boyutlarına yer vermektedir.

46. İnce tuğlaların (2.5-3 cm) üretimi özellikle Bizans'ın ilerleyen dönemlerinde 'gizli tuğla' tekniğinin (*recessed-brick* veya *concealed course technique*) ortaya çıkmasıyla artmıştır. Onuncu Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da görülmeye başlayan ve tuğla sıralarının dönüşümlü olarak duvarın yüzeyinden içe çekilmesiyle ve böylece cepheye tuğla sıraları arasında, tuğlaların en az iki katı kalınlığındaki harç bantlarıyla kendini gösteren bu duvar tekniği, Bizans mimarisinin hareketli ve dalgalı duvar yüzeylerinin oluşturulmasında oldukça pratik olması nedeniyle, hem strüktürel hem dekoratif amaçlı olarak kullanılabilmekteydi. Gizli tuğla tekniği için: Vocotopoulos (1979, 247-60); Ousterhout (1990; 1999, 174-80; 2005, 70).

47. Söz konusu harç detayı dışında, dönüşümlü taş ve tuğla sıralarından oluşan duvar tekniğinin başka özellikleri ve tuğla ve taş sıralarının oranlarından yola çıkan farklı bir görüş için, Buchwald (1969, 57-8).

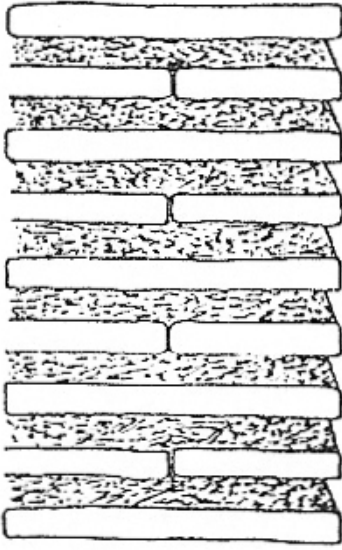
48. Tarihi kaynaklar Ancyra'nın II. Chosroes yönetiminde Persler tarafından ele geçirilmesi ile ilgili olarak farklı tarihler vermektedir: *Chronicon a.C. 1234* (Chabot, 1937, 180) 622/23, Theophanes (Thphn. *chron.* 302) ise 618/19 yılını esas almaktadır. Karşılaştırma için: Mango ve Scott (1997, 434 n. 1). Modern kaynaklardan bazıları 622 yılını (Foss, 1977a, 70-4), bazıları da 620 yılını kabul etmektedir (Wittek, 1932, 330; Janin ve Stiennon, 1981, süt. 722). Agapius da eserinde bu dönemde yapılan kıyıya yer vermektedir (Vasiliev, 1910, 458:198). Persler, İmparator Heraclius döneminde 628 yılında Bizans Anadolusundan çıkarılmış, ancak Ancyra 654 yılında Araplar tarafından ele geçirilmiştir. Anadolu'da Pers ve Arap akınları üzerine olan kaynakça oldukça kapsamlıdır. Birkaç örnek verilebilir: Brooks (1898; 1900); Ahrweiler (1962); Foss (1975). Heraclius döneminde Anadolu'da Sasanilerin izlediği güzergahla ilgili olarak eleştirel ve kuşkucu bir yaklaşım için: Russell (2001, 57-71).

49. Anadolu'da Yedinci ve Dokuzuncu Yüzyıllar arasında kentlerin sur duvarları içerisine çekildiği Ephesus, Miletus, Priene ve Side gibi bazı benzer örnekler için: Müller Wiener (1961; 1986); Foss (1988); Foss ve Winfield (1986, 129-42). Miletus ve Didyma örnekleri özellikle dikkat çekicidir: Robert (1960); Müller Wiener (1967); Foss (1977b). Didyma *kastron*'u için ayrıca: Malamut (1988, 489). *Polis*'den *kastron*'a dönüşüm süreci üzerine eleştirel bir yaklaşım için: Dunn (1994).

dönemleri boyunca çeşitlilik gösteren tuğla boyutları Anadolu'nun başka bölgelerinde yapıların tarihlendirilmesi için tek başına güvenilir bir kaynak olarak nitelendirilememektedir. Ancak, Kahya (1996, 174) İstanbul'daki en erken Bizans yapısı olan 'Hipodrom'da (At Meydanı) kenarları 30-31 cm uzunluğunda kare tuğlalar kullanıldığını ve bu küçük tuğlalara Bizans'ın geç dönemleri dışında pek rastlanmadığını ve bu tarihten, yani Dördüncü Yüzyıldan sonra yapılan yapılarda kullanılan tuğla boyutlarının kenar uzunluğunun genellikle 37-39 cm, sınır değerlerinin ise 35-40 cm olduğunu belirtmektedir. Kahya, büyük boyutlu tuğlaların Bizans'ın erken dönemi için karakteristik sayılabileceğini, Orta Bizans döneminde ise tuğla uzunluklarının 33-36 cm arasında değiştiğini ve bu dönemde görülen en küçük tuğlaların 30 cm², en büyük tuğlaların ise 37-38 cm² olduğunu ve bu uzunlukların geç dönemde biraz daha azalarak 30-34 cm arasında değiştiğini gözlemlemektedir. Sonuç olarak, tuğlaların kenar uzunluklarında ilerleyen dönemlerde, özellikle Orta Bizans döneminden itibaren belirgin bir küçülme olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu durum aynı yapının farklı dönemlerde yapılmış kısımlarında kullanılan tuğla boyutları arasında da izlenebilmektedir (Kahya, 1996, 174-5, Tablo 3-5). Tuğla kalınlıkları söz konusu olduğunda ise, yine İstanbul örneklerinde Bizans'ın erken dönemlerinde 4.5-5 cm olan tuğla kalınlıklarının, Altıncı Yüzyıldan itibaren biraz azaldığını gözlemek mümkün olsa da (Kahya, 1996, Tablo 8), kenar uzunluklarıyla karşılaştırıldığında tuğla kalınlıkları Bizans dönemi boyunca daha da tutarsız bir değişim gösterdiğinden, tarihleme açısından neredeyse hiç yararlı olamamaktadır. Her ne kadar İstanbul dışındaki örneklerde tuğla boyutları – en azından Bizans İmparatorluğu'nun farklı coğrafyalarında bu konuyla ilgili kapsamlı araştırmalar yapılmaksızın (45) – yapıları tarihlemek için tek başına güvenilir bir kriter olarak kabul edilemese de, St. Clement Kilisesi'nde kullanılmış olan 30 cm² boyutlarında ve 3 cm kalınlığındaki küçük ve ince tuğlaların Bizans'ın ilerleyen dönemlerine işaret ettiğini göz ardı etmek de mümkün değildir (46).

Buna ek olarak, Krautheimer'in (1986, 289) de belirttiği gibi, hem St. Clement ve Dereğzı Kiliselerinde, hem de Ankara Kalesi iç surlarının üst kısımlarında görülebilen bir başka ortak özellik, tuğla sıraları arasında kullanılan harcın hem kalın (St. Clement örneğinde tuğla kalınlığıyla eşit [3 cm] ve dolayısıyla 1:1 oranında) hem de aşağı doğru çapraz eğim yapacak şekilde olmasıdır (47). Malzemenin doğal nedenler veya çeşitli onarımlarla özgün halini yitirmiş olması nedeniyle tuğla sıraları arasında kullanılan harcı bugün kale duvarlarında izlemek mümkün olmasa bile, Jerphanion'un bir eskiz çiziminde St. Clement Kilisesi'ndeki bu ayrıntı çok açık biçimde görülmektedir (Resim 11). Sonuç olarak, kronolojik açıdan ele alındığında her ne kadar hiçbirisi tek başına çok güvenilir ve kesin birer kaynak olarak değerlendirilemese de, plan tipolojisi, yapım tekniği, malzemesi (ve boyutları) ve söz konusu harç detayı gibi tüm veriler birlikte ele alındığında, Dokuzuncu Yüzyılın ortası merkezi kubbeli kapalı haç planlı St. Clement Kilisesi için öngörülen tüm tarihler arasında en geçerli olanıdır.

Ayrıca hem yazılı kaynakların hem arkeolojik verilerin gösterdiği gibi, Ancyra Yedinci Yüzyılın ilk yarısından Dokuzuncu Yüzyılın ortalarına kadar Pers ve Arap akınlalarına maruz kalmıştır (48). Yine aynı dönemde kent yeni bir askeri organizasyonun parçası olmuş ve Sekizinci Yüzyılda Boukellarion Teması'nın merkezi haline gelmiştir (Pertusi, 1952, 71, 133-6). Ancyra bu dönemde köklü fiziksel değişiklikler geçirmiş ve Anadolu'nun ve Bizans İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde de görülebileceği gibi,

Resim 11. St. Clement Kilisesi, tuğla duvar örgüsünde harç detayı (Jerphanion, 1928).

50. Theophilus (829-842) zamanında Amorium'la birlikte Bizans Anadolu'sunun en güçlü savunma noktalarından biri kabul edilen Ancyra'nın Halife Mu'tasim önderliğinde Arap güçleri tarafından yıkımı Ibn Khurradâdhbih (De Goeje, 1967) ve Al-Tabari (Marin, 1951, 60-76) gibi Arap kaynaklarında bahsedilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca: Bury (1923, 263-72); Vasiliev (1935, 144-74); Ostrogorsky (1959, 61-2); Vryonis (1971, 21).

51. Bu yazıt için: Perrot ve Guillaume (1872, 240); Grégoire (1928, 437-42); Jerphanion (1928, 209); French (2003, 197).

52. Benzer bir görüş için, Foss (1977a, 84). Ayrıca, Buchwald (1984, 221).

53. 1073'den 1173'de kesin olarak Selçuk Türklerinin eline geçmesine kadar geçen süre boyunca Ankara, Bizanslılarla Türkler arasında birkaç kez el değiştirmiş ve ayrıca 1101'de Haçlıların eline düşmüştür: Jerphanion (1928, 215-9) Ankara'nın 1073'de VII. Michael Ducas zamanında hala bir Bizans kenti olduğunu belirtmektedir. Karşılaştırma için bkz: Wittek (1932, 338); Janin ve Stiernon (1981, s. 725); Vryonis (1971, 163-84). Haçlılar için: Cate (1969, 343-67). Dokuzuncu Yüzyılda Arapların yenilgiye uğratılmasından sonra Ankara'nın genel tarihi çerçevesi ve kaynaklar için: Foss (1977a, 80-6).

54. Çok geniş bir coğrafyaya yayılan bu motifin kullanıldığı örnekler çok sayıdadır. Bazı örnekler için bkz: Yegül (1974); Vemi (1989); Zoltt (1994).

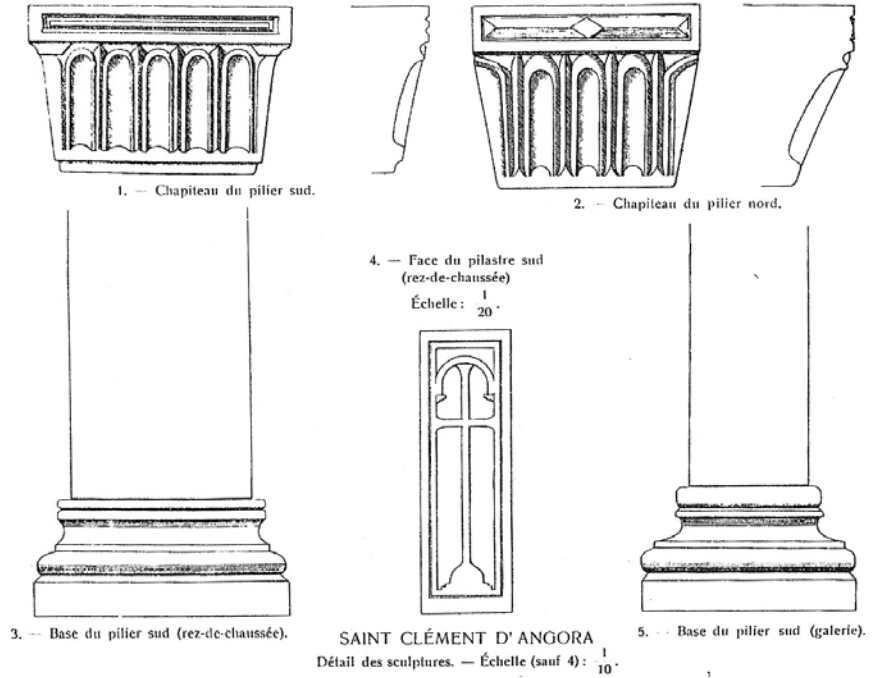
55. Latin haçının kullanıldığı mimari ve dekoratif öğeler sayılamayacak kadar yaygındır. İstanbul Ayasofyası ve Bizans İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinden örnekler için: Guiglia Guidobaldi ve Barsanti (2004); Batı Anadolu'dan örnekler için bkz: Serin (2004).

kente hakim bir tepenin üzerinde bulunan surların içerisine çekilmiştir (49). Tarihi kaynakların aktardığı üzere, Amorium'la birlikte Bizans Anadolu'sunun en güçlü savunma noktası olduğu düşünülen Ancyra'nın, 838'de Arap güçleri tarafından ele geçirilmesi, μέγας βασιλεύς olarak anılan İmparator III. Michael (842-867) tarafından surların ve büyük olasılıkla kentin yeniden yapılandırılmasını gerektirecek düzeyde bir yıkıma neden olmuştur (50). Nitekim İmparator III. Michael iç kalenin güney kapısının (Demir Kapı) sağ tarafındaki duvarın en üst kısmında bulunan üç uzun blok üzerindeki yazıtta πολιστής, 'kentin kurucusu' olarak anılmaktadır (51). Böylece St. Clement Kilisesi'nin Dokuzuncu Yüzyılın ortalarında, Arap ve Pers akınlarının sona ermesinin ardından kentin yeniden yapılandırılmasını izleyen süreç içerisinde yer alıyor olması da ayrıca anlam kazanmaktadır (52).

Yukarıda söz edilen çeşitli verilerden de anlaşılabilir gibi, Ankara'nın Geç Antik ve Bizans dönemleri ile ilgili olarak gerek yazılı kaynakların gerekse arkeolojik verilerin Dördüncü ve Dokuzuncu Yüzyıllar arasında göreceli olarak da olsa zenginleştiği ve yoğunlaştığı söylenebilir (Serin, 2011). Nitekim St. Clement Kilisesi'nin inşa edildiği alanın tarihi topoğrafyası ve olası farklı yapım dönemleri de aynı zaman dilimine, yani St. Clement'in Dördüncü Yüzyılın başında öldürülerek *Cryptus*'a gömülmesinden, Dokuzuncu Yüzyılda büyük olasılıkla aynı yerde, bugün çok az da olsa kalıntıları bulunan merkezi kubbeli kapalı haç planlı kilisenin inşa edilmesine kadar geçen süre içerisinde yayılmaktadır. Dokuzuncu Yüzyılın ortalarından sonra arkeolojik verilerin azlığı, hatta yokluğu bir tarafa, Arapların aynı yüzyılda Anadolu'da yenilgiye uğratılmasından, kentin Türkler tarafından ele geçirilmesine kadar geçen süre boyunca yazılı kaynakların Ankara'ya olan ilgisi de azalmış gözükmektedir (53).

St. Clement Kilisesi'nin plan tipolojisi ve yapım tarihi ile ilgili olarak yukarıda adı geçen araştırmacılar tarafından bugüne değin dile getirilmiş ve tartışılmış konuların dışında, bu çalışmada özellikle vurgulanmak istenen nokta, bu kiliseye ait farklı yapım dönemleri, daha doğrusu yapının bulunduğu alanda daha önce inşa edilmiş bir Hıristiyan ibadet mekanı (veya mekanları) olabileceğidir. *Vita S. Clementis*'de bahsedildiği gibi *Cryptus*'da bulunabilecek olası yapı veya yapılar bir yana, St. Clement Kilisesi'nde Beşinci ve Altıncı Yüzyıllara tarihlenebilecek birçok mermer mimari öge bulunmaktaydı. Bugün ne yazık ki sadece fotoğraflardan gözlemlenilebilen bu mimari elemanlar arasında 'kanallı' *impost* başlıklar – bunların bazılarında kanallar 'kemer ve ok' motifine dönüşmekte (**Resim 12/1-2**) ve aynı motif galeri seviyesini ayıran frizlerde de görülmektedir – ve üzerinde yatay ve dikey kollarının uçları genişleyerek üçgen biçimini alan Latin haçı işlenmiş dikdörtgen ve bazıları duvara bitişik kemer ayakları çoğunluktadır (**Resim 12/4**). Bunlardan birincisi, sütun gövdelerindeki 'kanallama'dan (*fluting*) esinlenen bir mimari öge olup, Geç Antik dönem mimari süslemesinde, özellikle Beşinci ve Altıncı yüzyıllarda geniş bir coğrafyada çok yoğun olarak kullanılmıştır (54). İkincisi, yatay ve dikey kolları düz ancak uçları üçgenleşerek biten Latin haçı da aynı şekilde Altıncı Yüzyılda, özellikle İmparator Justinianus (527-565) döneminde çok yaygındır (**Resim 13**)(55). Nitekim Jerphanion'un (1928, 142-3) St. Clement Kilisesi'ni Beşinci Yüzyılın sonu veya Altıncı Yüzyılın başına tarihlenmesinin nedenlerinden biri de bu mimari öğelerdir.

Mango (1985, 96) ve St. Clement Kilisesi'ni Jerphanion'un notlarına dayanarak ve Mango'yu izleyerek Altıncı Yüzyıla tarihlenen Ruggieri

Resim 12. St. Clement Kilisesi, mimari elemanlardan bazıları (Jerphanion, 1928).

Resim 13. Paros (Yunanistan), Panagia Ekatonpapiliani Kilisesi, üzerinde Latin haçı bulunan mimari elemanlar ve 'kanallı' frizler (6. Yüzyıl), 2010 (Ufuk Serin).

(1991, 138; 1995, 170) gibi bazı araştırmacılar, bu mimari elemanların bu kilise (merkezi kubbeli kapalı haç planındaki yapı) için üretildiğini ve devşirme olmadığını ileri sürmektedir (56). Yalnızca fotoğraflardan yola çıkarak, duvarların ve mimari elemanların birbirleriyle olan ilişkilerini doğrudan gözlemlemeksizin böyle bir sonuca nasıl varılabildiğini tahmin etmek oldukça güçtür. Ayrıca Mango'nun öne sürdüğü gibi bu kilise için üretilmiş mimari elemanlar ve motifler Beşinci ve Altıncı Yüzyılların tipik özelliği ise – ki öyledir, mimari elemanlarıyla eşzamanlı olması gerektiği varsayımıyla kilisenin kendisinin nasıl Yedinci Yüzyıla tarihlenebileceği de bir başka soru işaretidir.

56. Benzer bir görüş için, Buchwald (1969, 41).

57. PG, 114, süt. 892c-d.

58. Jerphanion (1928, Levha 118/3).

Buna karşılık, yapının duvarlarının dönüşümlü moloz ve tuğla sıralarından oluşan ve Jerphanion'un (1928, 136) 'oldukça kaba' olarak betimlediği yapım tekniğinden farklı bir incelik ve işçilik gösteren bu mermer mimari elemanların, St. Clement Kilisesi'nin bulunduğu alanda daha önce inşa edilmiş bir Hıristiyan ibadet mekanından alınarak, Dokuzuncu Yüzyıl kilisesinde (ve aynı zamanda Ankara'nın başka yerlerinde) devşirme olarak kullanılmış olabileceğini göz ardı etmek mümkün değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, *Vita S. Clementis*, St. Clement'in *Cryptus*'da şehit edilerek, oradaki bir kilisenin yakınına gömüldüğünü ve aynı zamanda yakınlarda bir yerde öldürülen iki diyakosunun anısına da bir kült mekanının yapıldığını yazmaktadır (57). Azizlerin yaşam öykülerini içeren ve inceleyen hagiografik kaynaklar, özellikle azizlerin gerçekleştirdikleri mucizeler gibi konular başta olmak üzere, geniş hayal gücü içerebildiklerinden her zaman tam olarak gerçeği yansıtmayabilseler de, topoğrafya ve yapılar gibi daha somut veriler söz konusu olduğunda diğer yazılı kaynaklar kadar güvenilir olarak nitelendirilebilmektedir. Ayrıca Foss'un da (1977a, 34) belirttiği gibi, *Vita S. Clementis*'in alanın topoğrafyasını iyi bilen biri tarafından kaleme alındığı da göze çarpmaktadır. Dolayısıyla bugünkü St. Clement Kilisesi'nin bulunduğu yerde Beşinci veya Altıncı Yüzyılda yapılmış bir kilisenin (ve hatta daha önceki bir dönemde var olan bir başka ibadet mekanının) bulunduğu öne sürülebilir. Bu durumda Beşinci ve Altıncı Yüzyıllara ait mimari elemanlar, kapalı haç planlı kilisenin yapım tarihi için de doğal olarak bir *terminus post quem* oluşturmaktadır.

Ayrıca kare, yuvarlak veya oval planlı birçok kanallı *impost* başlık, Ankara Kalesi'nin ve yakınlarındaki Aslanhane Camisi'nin (Resim 14) duvarlarında devşirme olarak kullanılmıştır. Türk Ocağı binasının inşaatı sırasında ortaya çıkarılmış olan benzer mimari öğeler Yirminci Yüzyılın başlarında 'Asar-ı Atika Müzesi' olarak kullanılan Augustus Tapınağı'na taşınmıştı (58). Bu başlıklardan en azından bir kısmı yakın bir zamana kadar tapınağın içerisinde sergilenmekteydi (Resim 15). Kendi aralarında çeşitlendirmeler içeren bu 'kanallı' başlıklar, doğal olarak Ankara'daki farklı yapılardan alınmış olabilir. Ancak bu elemanlardan devşirme olarak kullanılmış olanların, özellikle Ankara Kalesi'nin güney ve batısındaki alanda yoğunlaşması da dikkat çekicidir. Yapı malzemesinin yeniden kullanımında en pratik ve akılcı çözümün bu ağır taş blokların, özellikle de Ankara Kalesi ve yakın çevresi gibi dik ve yokuşlu bir alanda bulunan yapılara malzeme sağlanması söz konusu olduğunda, mümkün

Resim 14. Ankara, Aslanhane Camii, duvarlarda devşirme olarak kullanılan 'kanallı' başlıklar, 2008 (Ufuk Serin).

Resim 15. Ankara, Augustus Tapınağı, yapının içinde sergilenen 'kanallı' başlıklar, 2000 (Ufuk Serin).

59. Yapı malzemesinin yeniden kullanımının ideolojisi ve pratiğine ilişkin kaynakça oldukça kapsamlıdır. Sadece birkaç örnek vermek gerekirse: Alchermes (1994); Brenk (1987); Brilliant ve Kinney, eds. (2011); Coates-Stephens (2002); Frey (2006); Greenhalgh (1984; 1989; 1999; 2009 [kapsamlı kaynakça ile birlikte]); Kinney (1995); Papalexandrou (2003); Saradi (1990; 1995; 1997); Ward-Perkins (1999).

60. Bu çerçevede *Codex Iustinianus* tarafından kapsanan 321 tarihli bir yasa (Cod. Iust. 8,10,6) *civitate spoliata*; *Codex Theodosianus* kapsamına dahil edilen 376 tarihli bir başka yasa ise (Cod. Theod. 15,1,19) kamu yapıları ile ilgili bölüm altında (*de operibus publicis*) *spoliata aedes* kavramlarını getirmektedir. Roma yasalarında mimari koruma için ayrıca, Kunderewicz (1971); Alchermes (1994, 167-78).

61. Bizans döneminde okur-yazarlık için, Mullett (1990, 156-85). Ortaçağ kültüründe belleğin rolü için, Carruthers (1992). Ayrıca, Papalexandrou (2003, 56-80).

62. Ankara Kalesi'nin iç surları Yedinci Yüzyılın ilk yarısına veya ortalarına (Jerphanion, 1928, 208-14; Foss, 1977a, 75), Şarkkale olarak bilinen güneydoğu burç ile birlikte dış surların yapımı ve iç kalenin restorasyonu ise yazıtlarla 859 yılına, yani İmparator III. Michael (842-867) ve *spatharocandidatus* (bir sonraki İmparator) I. Basil (867-886) dönemine tarihlenmektedir. Ankara Kalesi'nin yapımını belgeleyen yazıtlar için: Jerphanion (1928, 228-93); Grégoire (1928; 1929-1930); French (2003, 197). Farklı bir görüş için, Mamboury (1933, 146-52). Foss, bir başka eserinde (Foss ve Winfield, 1986, 143) yazılı bir kaynaktaki metni temel alarak (Thphn. *chron.* 746) dış kalenin yapımını I. Nikephoros (802-811) dönemine yerleştirmiştir. Karşılaştırma için: Jerphanion (1928, 214). Beşgen kulelerin surların dayanıklılığını sağlayan en önemli, hatta tek faktör olduğunu ileri süren savunma teorisyenleri ve eserleri için: Rochas d'Aiglun (1872, 28-30, 156-7); Ankara Kalesi'nin gücü ve önemi için: Lawrence (1983). Jerphanion'dan sonra Ankara Kalesi ve koruma sorunsalı için: Serin (1998).

olan en yakın yerlerden getirilmiş olması gerektiği göz önüne alırsa, bu başlıklardan hiç değilse bir kısmının *Cryptus* veya bugünkü St. Clement Kilisesi'nin bulunduğu alanda daha önceden var olan bir Hıristiyan kült mekanına ait olması çok büyük bir olasılıktır.

Var olan yapı stoğunun Ortaçağda yeni yapılara malzeme sağlamak amacıyla kullanılması kapsamında, bu çalışmada son olarak vurgulanmak istenen bir başka nokta da, bu yapıların, daha doğrusu özgün konum ve mimari bütünlüklerinden ayrılmış veya koparılmış olan yapı elemanlarının, günümüze değin ulaşabilmelerinde ait oldukları Geç Antikite ve Ortaçağdaki koruma yaklaşımlarının rolüdür. Yapı malzemesinin 'yeniden kullanımı', günümüzde bu eyleme yüklenen olumlu veya olumsuz anlamlar ve yorumlar bir yana (59), Geç Antik dönemde Roma yasalarıyla (Cod. Iust. 8,10,16; Cod. Theod. 15,1,19) belgelenen ve desteklenen bir koruma yaklaşımının parçasıydı. Bu yaklaşım içerisinde yapılar, kentin mimari mirasının ve fiziksel belleğinin korunması amacıyla bir yapısal 'geri dönüşüm' politikası çerçevesinde parçalara ayrılabilir ve yasalar, bu geri dönüşümü, özellikle çok yıpranmış durumda olan anıtların ve mimari elemanların aynı kentteki başka kamu yapılarında kullanılması ve bütününden ayrılan yapı öğelerinin (*diseiecta membra*) taşınması ve yeniden kullanımı kent sınırları içerisinde kalması koşuluyla destekliyordu (60). Burada asıl ilginç ve ironik olan, bu yapılara ait 'parçalar'ın günümüze kadar ulaşabilmesinin başlıca nedeninin çağdaş koruma politikalarından çok, halkın büyük bir kısmının okur-yazar bile olmadığı ve kentin kültür mirasının nesilden nesile aktarılmasında 'belleğin' büyük bir rolünün olduğu yüzyıllar öncesinin koruma yaklaşımı sayesinde olmasıdır (61).

St. Clement Kilisesi gibi, Roma ve Bizans Ankarasının günümüze ulaşamamış kültür varlıklarına dair görsel ipuçları sunan ve kendisi de bir Bizans yapısı olan Ankara Kalesi, bu kaybolmuşluğun içerisinde bir *Mnemosyne* olarak karşımıza çıkmaktadır. Konumu, savunma stratejileri için en uygun kabul edilen beşgen kuleleri ve diğer mimari özellikleri, yapım teknikleri ve malzemesi ile yalnızca inşa edildiği Bizans Ortaçağlarında Ankara'nın tarihsel topoğrafyasına ışık tutmakla kalmayan, Foss ve Winfield'in anlatımıyla (1986, 134) 'benzeri bulunmayan' bu yapı (62), Antik dönemden Osmanlı dönemi boyunca şehrin tarihini duvarlarında barındırdığı çok sayıda *diseiecta membra* aracılığıyla yansıtan (Resim 16), taştan ve kaçınılmaz olarak 'didaktik' bir bellek olarak da anlam kazanmaktadır. Ankara'da var olduğu sadece tarihi kaynaklardan bilinen kilise ve manastırlar gibi birçok örnekten de anlaşılabilir gibi, yazılı kaynaklar, fiziksel ve görsel verilerle desteklenmeksizin tek başına ele alındığında, yapıların konumunu veya fiziksel özelliklerini belirlemekte çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Nitekim Ankara'nın Geç Roma ve Bizans (veya daha önceki dönemlerinin) kültür mirasının parçaları, özgün konum ve fiziksel bütünlüklerinden ayrılmış olarak da olsa, kale duvarlarında veya şehrin başka yapılarında yeniden kullanılmış olmasaydı, büyük olasılıkla günümüze bu yapılardan 'görsel', 'okunabilir' veya 'dokunulabilir' hiçbir kanıt kalmayacak ve 'tüm geçmişleri içeren' ortak bir geçmiş seyrirci olma ve o geçmişin kaybolmuş 'bütünlük'ini yorumlama şansımız olmayacaktı. Dolayısıyla, yukarıda söz edilen Roma yasalarında bu mimari geri dönüşüm sürecinden geçerek kentin parçalanmış belleğini canlandıran bu yapı elemanlarının *rediviva saxa*, başka bir deyişle 'yeniden doğan' veya 'yenilenmiş' taşlar olarak adlandırılması nedensiz değildir.

Resim 16. Ankara Kalesi, İç Sur, Güney Kule, tümüyle devşirme malzeme ile inşa edilen dış cephe, 2008 (Ufuk Serin).

TARİHİ KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

Belirtilen referans kitaplarında kapsandığı ölçüde, bu çalışmada kullanılan Antik ve Ortaçağ kaynaklarında Grekçe yazan yazarlar ve eserleri için H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon. With a revised supplement* (Clarendon Press, Oxford 1996⁹); Latince yazan yazarlar ve eserleri için *Thesaurus Linguae Latinae. Index* (Teubner, Leipzig 1990²); kilise tarihi yazarları ve eserleri içinse G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon* (Clarendon Press, Oxford 1961 [2004¹⁸]) tarafından belirtilen baskılar ve kısaltma kuralları temel alınmıştır. Metin içinde veya sonnotlarda kısaltılmadan kullanılmış tarihi kaynaklar burada ayrıca tekrar edilmemiştir.

Agapius, *Kitab al-'Unvan*, ed. A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis* 8/3, Firmin-Didot, Paris 1910.

Al-Tabari, *The Reign of al-Mu'tasim (833-842)*, ed. E. Marin, American Oriental Society, New Haven, Connecticut 1951.

Amm.: Ammianus Marcellinus, eds. C. U. Clark, L. Traube, W. Heraeus, Berlin 1910-1915.

Ant. Mon. ep. Eust.: Antiochus Monachus, *Epistola (ad Eustathium praepositum monasterii Attalinae)*, PG 89.

Chronicon a.C. 1234: *Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens*, ed. J. B. Chabot, CSCO, *Scriptores Syri* III. 14, Louvain 1937.

CIG: *Corpus Inscriptionum Graecarum*, ed. A. Boeckh, Berlin 1828-1877.

Cod. Iust.: *Corpus iuris civilis, II: Codex Iustinianus*, ed. P. Krueger, Berlin 1918.

Cod. Theod.: *Codex Theodosiani cum constitutionibus sirmondianis et leges novella, I*, eds. Th. Mommsen, P. M. Meyer, Berlin 1905.

CSCO: *Corpus scriptorum christianorum orientalium*

CSEL: *Corpus scriptorium ecclesiasticorum latinorum*

Eus. h.e.: Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, PG 20.

- Expos. mundi: Expositio totius mundi et gentium*, ed. J. Rougé, Éditions du Cerf, Paris 1966.
- Ibn Khurradâdhbih, *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik*, ed. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1967.
- ITIN. Anton. Aug.: *Itineraria Antonini Augusti, Itineraria Romana I*, ed. O. Cuntz, Teubner, Leipzig 1929, 1-85.
- ITIN. Burdig.: *Itineraria Burdigalense, Itineraria Romana I*, ed. O. Cuntz, Teubner, Leipzig 1929, 86-102.
- ITIN. Theod.: *Itineraria Theodosii cuiusdam (de situ terrae sanctae)*, ed. P. Geyer, CSEL 39, Wien 1898.
- Jul. Ep.: Julianus Imperator, *Epistulae*, eds. J. Bidez, F. Cumont, Société d'édition "Les Belles Lettres", Paris 1922.
- Lib. Ep.: Libanius, *Epistulae*, ed. R. Foerster, Teubner, Leipzig 1921-1922.
- Nil. Alb.: Nilus, *Oratio in Albanum*, PG 79.
- Nil. epp.: Nilus, *Epistulae*, PG 79.
- Pall. h. Laus.: Palladius, *Historia lausiaca*, ed. C. Butler, G. Olms, Hildesheim 1967.
- PG: Patrologiae cursus completus, series Graeca, J. P. Migné, Paris 1857-1868.
- Soz. h.e.: Sozomen, *Historia ecclesiastica*, eds. J. Bidez, A-J. Festugière, B. Grillet, G. C. Hansen, G. Sabbah, Éditions du Cerf, Paris 1983.
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano*, ed. H. Delehaye, Société des bollandistes, Bruxelles 1902.
- TAB. Peut.: *Tabula Peutingeriana*, ed. K. Miller, Ravensburg 1888.
- Thphn. chron.: Theophanes Confessor, *Chronographia*, ed. C. de Boor, Leipzig 1883 (Hildesheim 1963 [Leipzig 1883 Baskısının hiç değişmemiş yeniden basımı]).
- Vita Theodori Syceotae: Vie de Théodore de Sykéôn. I. Texte grec, II. Traduction, Commentaire et Appendice* par A.-J. Festugière (Subsidia hagiographica 48), Société des Bollandistes, Bruxelles 1970.

MODERN KAYNAKLAR

- ADAM, J.-P. (1994) *Roman Buildings. Materials and Techniques*, trans. A. Mathews, Batsford, London.
- AHRWEILER, H. (1962) L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIII-IXe siècles), *Revue historique* 227(1) 1-32.
- AKOK, M. (1955) Ankara Şehri İçinde Rastlanan İlkçağ Yerleşmesinden Bazı İzler ve Üç Araştırma Yeri, *Belleten* 19(75) 310-29.
- ALCHERMES, J. (1994) *Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse*, *Dumbarton Oaks Papers* (48) 167-78.
- ANDERSON, J. G. C. (1899) Exploration in Galatia cis Halym, *The Journal of Hellenic Studies* (191) 54-134.

- ARIK, R. O. (1937) Les résultats des fouilles faites à Ankara par la Société d'Histoire Turque, *La Turquie Kemaliste* 21(22) 47-55.
- BAUER, F. A., HOLGER A. K. (2006) The Church of Hagia Sophia in Bizye (Vize): Results of the Fieldwork Seasons 2003 and 2004, *Dumbarton Oaks Papers* (60) 249-70.
- BELKE, K., RESTLE, M. (1984) *Galatien und Lykaonien. Tabula Imperii Byzantini* 4, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- BIDEZ, J. (1965²) *La vie de l'empereur Julien*, Société d'édition "Les Belles Lettres", Paris.
- BOSCH, E. (1967) *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- BOSIO, L. (1983) *La Tabula Peutingeriana, una descrizione pittorica del mondo antico*, Maggioli, Rimini.
- BRAUN, R., RICHER, J., eds. (1978) *L'empereur Julien. I. De l'histoire à la légende (331-1715)*, Belles Lettres, Paris.
- BRENK, B. (1987) *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology*, *Dumbarton Oaks Papers* (41) 103-9.
- BRILLIANT, R., KINNEY, D. eds. (2011) *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, Ashgate, Farnham, Surrey, England; Burlington, VT.
- BROOKS, E. W. (1898) The Arabs in Asia Minor, *The Journal of Hellenic Studies* (18) 182-208.
- BROOKS, E. W. (1900) Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids, *English Historical Review* 15(60) 728-47.
- BROWNING, R. (1975) *The Emperor Julian*, Weidenfeld and Nicolson, London.
- BUCHWALD, H. (1969) *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*, Böhlau, Wien.
- BUCHWALD, H. (1984) Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period, Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production?, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (34) 199-234.
- BUCHWALD, H. (1994) Criteria for the Evaluation of Transitional Byzantine Architecture, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (44) 21-31.
- BULUÇ, S. (1991) İlkçağda Ankara, *Ankara Dergisi* (Mayıs) 13-28.
- BURY, J. B. (1923) *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*, Macmillan and Co., Limited, London.
- CARRUTHERS, M. J. (1992) *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- CATE, J. L. (1969) The Crusade of 1101, *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton, I. *The First Hundred Years*, ed. M. W. Baldwin, University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, London; 343-67.

- COATES-STEPHENS, R. (2002) Epigraphy as *Spolia* – the Reuse of Inscriptions in Early Medieval Buildings, *Papers of the British School at Rome* (70) 275-96.
- DARROUZÈS, J. (1981) *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Institut français d'études byzantines, Paris.
- DELEHAYE, H. (1923) *Les saints stylites* (Subsidia hagiographica 14), Société des bollandistes, Bruxelles.
- DELEHAYE, H. (1933) *Les origines du culte des martyres* (Subsidia hagiographica 20), Société des bollandistes, Bruxelles².
- DISDIER, M. Th. (1931) Nil l'Ascète, *Dictionnaire de Théologie Catholique* 11/1, Paris.
- DODGE, H. (1987) Brick Construction in Roman Greece and Asia Minor, *Roman Architecture in the Greek World*, eds. S. Macready, F. H. Thomson, The Society of Antiquaries, London; 106-16.
- DUNN, A. (1994) The Transition from *polis* to *kastron* in the Balkans (III-VII cc.): General and Regional Perspectives, *Byzantine and Modern Greek Studies* (18) 60-80.
- ERZEN, A. (1946) *İlkçağda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- EYİCE, S. (1958) L'église cruciforme byzantine de Side en Pamphylie, *Anatolia* (3) 35-42.
- EYİCE, S. (1991) Ankara'nın Kaybolan Bir Eski Eseri: Klemens Kilisesi, *Ankara Dergisi* (Mayıs) 5-12.
- EYİCE, S. (1992) Bizans Dönemi Ankara'sı, *Ankara Konuşmaları*, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara; 19-32.
- FOSS, C. (1975) The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity, *English Historical Review* (90) 721-47.
- FOSS C. (1977a) Late Antique and Byzantine Ankara, *Dumbarton Oaks Papers* (31) 29-87.
- FOSS, C. (1977b) Archeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia, *American Journal of Archaeology* 81(4) 469-86.
- FOSS, C. (1982) The Defenses of Asia Minor against the Turks, *Greek Orthodox Theological Review* (27) 145-205.
- FOSS, C. (1985a) *Survey of Medieval Castles of Anatolia I. Kütahya*, BAR, Oxford.
- FOSS, C. (1985b) Ankyra, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Supplement 3, A. Hiersemann, Stuttgart.
- FOSS, C. (1988) Strobilos and Related Sites, *Anatolian Studies* (38) 147-74.
- FOSS, C. (2001) Ankyra, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Supplement 1, A. Hiersemann, Stuttgart.
- FOSS, C., WINFIELD, D. (1986) *Byzantine Fortifications. An Introduction*, University of South Africa, Pretoria.
- FRENCH, D. (1981) *Roman Roads and Milestones of Asia Minor I. The Pilgrims' Road*, BAR, Oxford.
- FRENCH, D. (2003) *Roman, Late Roman and Byzantine Inscriptions of Ankara. A Selection*, Ankara.

- FREY, J. M. (2006) *Speaking through Spolia: The Language of Architectural Reuse in the Fortifications of Late Roman Greece*, unpublished PhD Dissertation in Ancient History and Mediterranean Archaeology, University of California, Berkley.
- GAIFFIER, B. de (1956) 'Sub Sub Iuliano Apostata' dans le martyrologie romaine, *Analecta Bollandiana* (74) 5-49.
- GREENHALGH, M. (1984) *Ipsa ruina docet: l'uso dell'antico nel Medioevo, Memoria dell'antico nell'arte italiana, I. L'uso dei classici*, ed. S. Settis, Giulio Einaudi editore, Torino; 115-67.
- GREENHALGH, M. (1989) *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*, Duckworth, London.
- GREENHALGH, M. (1999) *Spolia in Fortifications: Turkey, Syria and North Africa*, in *Ideologie e Pratiche del Reimpiego nell'Alto Medioevo* (XLVI Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto medioevo, XLVI, 1998), Centro Italiano di Studi sull'Alto medioevo, Spoleto; 785-932.
- GREENHALGH, M. (2009) *Marble Past, Monumental Present. Building with Antiquities in the Medieval Mediterranean*, Brill, Leiden, Boston.
- GRÉGOIRE, H. (1928) Inscriptions historiques d'Ancyre, *Byzantion* (4) 437-68.
- GRÉGOIRE, H. (1929-30) Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, *Byzantion* (5) 327-46.
- GRÉGOIRE, H., ORGELS, P. (1951) La passion de S. Théodote, oeuvre de Pseudo-Nil, *Byzantinische Zeitschrift* (44) 165-84.
- GUIGLIA GUIDOBALDI, A., BARSANTI, C. (2004) *Santa Sophia di Costantinopoli. L'arredo marmoreo della Grande Chiesa giustiniana* (Studi di Antichità Cristiana 60), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano.
- HARNACK, A. von (1924) *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten II*, J. C. Hinrichs, Leipzig.
- HARRISON, R. M. (1986) *Excavations at Sarāçhane in Istanbul I. The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones, and Molluscs*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- HEFELE, C. J., LECLERQ, H. (1907) *Histoire des conciles d'après les documents originaux I*, Letouzey, Paris.
- HILD, F. (1977) *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- HONIGMANN, E. (1939) *Le Synekdèmos d'Hiérocles et l'Opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes*, Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Bruxelles.
- JANIN, R. (1936) Basile, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* 6, Letouzey et Ané, Paris.
- JANIN, R., STIERNON, D. (1981) Galatie, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* 19, Letouzey et Ané, Paris.

- JERPHANION, G. de (1928) *Mélanges d'archéologie anatolienne, Mélanges de l'Université Saint-Joseph de Beyrouth* (13) 113-227.
- KADIOĞLU, M., GÖRKAY, K., MITCHELL, S. (2011) *Roma Döneminde Ankyra*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KAHYA, Y. (1996) İstanbul Bizans Mimarisinde Tuğla Boyutları Üzerine, *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, der. Z. Ahunbay, K. Eyüpgiller, D. Mazlum, Eren Yayıncılık, İstanbul; 171-82.
- KARALEVSKY, C. (1914) Ancyre, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* 2, Letouzey et Ané, Paris.
- KINNEY, D. (1995) Rape or Restitution of the Past? Interpreting *Spolia*, *The Art of Interpreting*, ed. S. C. Scott (*Papers in Art History from the Pennsylvania State University*, IX), Dept. of Art History, Pennsylvania State University, University Park; 52-68.
- KOURKOUTIDOU, E., TOURTA, A. (1997) *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Kapon Editions, Athens.
- KRAUTHEIMER, R. (1986) *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, New Haven⁴.
- KUNDEREWICZ, C. (1971) La protection des monuments d'architecture antique dans le Code Théodosien, *Studi in onore di Edoardo Volterra IV*, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Roma, Milano; 137-53.
- LANGE, I. D. (1986) Theorien und Entstehung der byzantinischen Kreuzkuppelkirche, *Architectura* (16) 92-113.
- LAWRENCE, A. W. (1983) A Skeletal History of Byzantine Fortifications, *The Annual of the British School at Athens* (78) 117-227.
- LE BACHELET, X. (1909) Ancyre (Conciles d'), *Dictionnaire de Théologie Catholique* 1, Paris.
- LEVICK, B., MITCHELL, S., POTTER, J., WAELKENS, M. eds. (1993) *Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaenum, Cadi, Synaus, Ancyra, and Tiberipolis recorded by C.W.M. Cox, A. Cameron, and J. Cullen* (*Monumenta Asiae Minoris Antiqua* X), Society for the Promotion of Roman Studies, Manchester; xxiii-xxviii.
- LUGLI, G. (1957) *La tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio*, G. Bardi, Roma.
- MACPHERSON, I. W. (1954) Roman Roads and Milestones in Galatia, *Anatolian Studies* (4) 11-120.
- MAGIE, D. (1950) *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, Princeton University Press, Princeton.
- MALACRINO, C. G. (2010) *Constructing the Ancient World. Architectural Techniques of the Greeks and Romans*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles.
- MALAMUT, E. (1988) *Les îles de l'Empire Byzantin: VIIIe-XIIe siècles*, Université de Paris I-Panthéon-Sorbonne, Paris.
- MAMBOURY, E. (1933) *Ankara. Guide touristique*, Ankara.
- MANGO, C. (1985) *Byzantine Architecture*, Electa, Milan; Rizzoli, New York (c1978).

- MANGO, C. (1995) *The Conversion of the Parthenon into a Church: The Tübingen Theosophy, Δελτίον της Χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας* (18) 201-3.
- MANGO, C., SCOTT, R. (1997) *The Chronicle of Theophanes the Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD. 284-813*, Clarendon Press, Oxford.
- MANSI, G. D. (1901-1927) *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* III, H. Welter, Paris.
- MATHEWS, Th. F. (1971) *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, Pennsylvania State University Press, University Park, London.
- MATHEWS, Th. F., HAWKINS, E. J. W. (1985) Notes on the Atk Mustafa Paşa Camii in Istanbul and Its Frescoes, *Dumbarton Oaks Papers* (39) 125-34.
- MELFI, M. (2007), *I santuari di Asclepio in Grecia*. I, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- MIELE, F. (2010) Aree sacre connesse a culti di divinità femminili e maschili presso fonti, sorgenti e punti di guado nella media valle del fiume Volturno, *I riti del costruire nelle acque violate*, Atti del Convegno internazionale, (Roma, Palazzo Massimo, 12-14 giugno 2008), a cura di H. Di Giuseppe, M. Serlorenzi, Scienze e Lettere, Roma; 209-44.
- MILLER, T. S. (1985) *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- MITCHELL, S. (1982) The Life of Saint Theodotus of Ancyra, *Anatolian Studies* (32) 93-113.
- MITCHELL, S. (1993) *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor II. The Rise of the Church*, Clarendon Press, Oxford.
- MORGANSTERN, J. (1983) *The Byzantine Church at Dereağzı and its Decoration*, E. Wasmuth, Tübingen.
- MORGANSTERN, J. (1987) Working Procedures in Byzantium: New Evidence from Southwestern Anatolia, *Artistes, Artisans et production artistique au Moyen Age*, II. *Comande et travail*, ed. X. Barral I Altet, Colloque international Centre National de la Recherche Scientifique Université de Rennes II (Haute Bretagne 2-6 mai 1983), Picard, Paris; 489-502.
- MULLETT, M. (1990) Writing in Early Mediaeval Byzantium, *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, ed. R. McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, New York; 156-85.
- MÜLLER WIENER, W. (1961) Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, *Istanbuler Mitteilungen* (11) 5-122.
- MÜLLER WIENER, W. (1967) Das Theaterkastell von Milet, *Istanbuler Mitteilungen* (17) 279-90.
- MÜLLER WIENER, W. (1986) Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Agäischen Raum von der Antike zum Mittelalter, *Gymnasium* (93) 435-75.
- NOORDEGRAAF, C. A. (1938) A Geographical Papyrus, *Mnemosyne* (6) 273-310.

- OSTROGORSKY, G. (1959) Byzantine Cities in the Early Middle Ages, *Dumbarton Oaks Papers* (13) 45-66.
- OUSTERHOUT, R. (1990) Observations on the Recessed Brick Technique during the Palaeologan Period, *Αρχαιολογικόν δελτίον* (39) 163-70.
- OUSTERHOUT, R. (1998) The Holy Space: Architecture and the Liturgy, *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, ed. L. Safran, The Pennsylvania State University Press, University Park; 81-120.
- OUSTERHOUT, R. (1999) *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- OUSTERHOUT, R. (2005) *A Byzantine Settlement in Cappadocia*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC.
- PAPALEXANDROU, A. (2003) Memory Tattered and Torn: Spolia in the Heartland of Byzantine Hellenism, *Archaeologies of Memory*, eds. R. M. Van Dyke, S. E. Alcock, Blackwell, Malden, MA; 56-80.
- PERROT, G., GUILLAUME E. (1872) *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bythinie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, Firmin Didot, Paris.
- PERTUSI, A. (1952) *Costantino Porfirogenito. De Thematibus*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.
- PESCHLOW, U. (1972) Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik, *Istanbuler Mitteilungen* (22) 145-87.
- PESCHLOW, U. (1975) Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra, *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, ed. J. Borchhardt (Istanbuler Forschungen 30), Gebr. Mann, Berlin; 303-59.
- PESCHLOW, U. (1990) Materialien zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter, *Istanbuler Mitteilungen* (40) 207-58.
- PESCHLOW, U. (2003), The Churches of Nicaea/Iznik, *Iznik throughout History*, der. I. Akbaygil, H. İnancık, O. Aslanapa, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul; 201-18.
- PETIT, P. (1957) *Les étudiants de Libanius*, Nouvelles Éditions latines, Paris.
- QUASTEN, J. (1960) *Patrology III. The Golden Age of Greek Patristic Literature from the Council of Nicaea to the Council of Chalcedon*, Spectrum Publishers, Utrecht/Antwerp; The Newman Press, Westminster, Maryland.
- RAMSAY, W. M. (1890) *The Historical Geography of Asia Minor*, John Murray, London.
- RAMSAY, W. M. (1897) *St. Paul the Traveler and the Roman Citizen*, G. P. Putnam's Sons, New York, London.
- RAMSAY, W. M. (1900) *The Church in the Roman Empire Before A.D. 170*, Hodder and Stoughton, London.
- RICE, D. T. (1935) *Byzantine Art*, Clarendon Press, Oxford.
- RICHER, J. ed. (1981) *L'Empereur Julien. De la légende au mythe (De Voltaire à nos jours)*, Belles Lettres, Paris.
- ROBERT, L. (1960) Sur Didymes à l'époque byzantine, *Hellenica* (11-12) 495-502.

- ROCHAS D'AIGLUN, A. de (1872) *Traité de Fortification d'attaque et de défenses des places par Philon de Byzance*, Ch. Tanera, Paris.
- RUGGIERI, V. (1991) *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements*, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, Roma.
- RUGGIERI, V. (1995) *L'Architettura religiosa nell'Impero Bizantino (fine VI-IX secolo)*, Rubbettino, Soveria Mannelli.
- RUGGIERI, V. (1997) *Guillaume de Jerphanion et la Turquie de jadis*, Rubbettino, Soveria Mannelli.
- RUSSELL, J. (2001) The Persian Invasions of Syria/Palestine and Asia Minor in the Reign of Herculius: Archaeological, Numismatic and Epigraphic Evidence, *The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th c.)*, National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research International Symposium 9, Athens; 57-71.
- SARADI, H. (1990) Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries, *Dumbarton Oaks Papers* (44) 47-61.
- SARADI, H. (1995) The *Kallos* of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical *Topos* and Historical Reality, *Gesta* 34(1) 37-56.
- SARADI, H. (1997) The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence, *International Journal of the Classical Tradition* 3(4) 395-423.
- SAUGET, J. M. (1967) Platone, *Bibliotheca Sanctorum* 10, Roma.
- SCHMIT, Th. (1927) *Die Koimesis-Kirche von Nikaia. Das Bauwerk und die Mosaiken*, W. de Gruyter, Berlin, Leipzig.
- SCHMUCK, N. (1991) Kreuzkuppelkirche, *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 5, A. Hiersemann, Stuttgart.
- SCHULTZE, V. (1926) *Altchristliche Städte und Landschaften II. Kleinasien 2*, C. Bertelsmann Gütersloh.
- SERİN, U. (1998) La Cittadella di Ankara dopo de Jerphanion. Problemi di conservazione e proposte per il recupero urbano, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge* 110(2) 953-70.
- SERİN, U. (2004) *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey* (Monumenti di Antichità Cristiana, Serie 2/17), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano.
- SERİN, U. (2006) Byzantine Ankara and the Conversion of the Temple of Augustus and Rome, in *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies* (London 21-26 August 2006), III. *Abstracts of Communications*, eds. F. K. Haarer, E. Jeffreys, Ashgate, Aldershot; 251.
- SERİN, U. (2009) Ankara bizantina e la trasformazione del tempio di Augusto e della dea Roma: ideologia o pragmatismo?, *La Parola del Passato. Rivista di Studi Antichi* 64(367) 271-312.
- SERİN, U. (2011) Late Antique and Byzantine Ankara: Topography and Architecture, *Marmoribus Vestita. Miscellanea in onore di Federico Guidobaldi*, eds. O. Brandt, P. Pergola, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano; 1257-80.

- STROBEL, A. (1980) *Das heilige Land der Montanisten. Eine religionsgeographische Untersuchung*, De Gruyter, Berlin, New York.
- TALBOT, E. ed. (1863) *Oeuvres complètes de l'empereur Julien. Traduction nouvelle, accompagnée de sommaires, notes, éclaircissements, table analytique des matières, index alphabétique, et précédée d'une étude sur Julien*, H. Plon, Paris.
- TEXIER, Ch. (1839) *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement français de 1833 à 1837, et publiée par le Ministère de l'instruction publique*, I, Firmin Didot, Paris.
- THEOCHARIDOU, K. (1988) *The Architecture of Hagia Sophia. From its Erection up to the Turkish Conquest*, BAR, Oxford.
- VASILIEV, A. A. (1935) *Byzance et les Arabes I. La Dynastie d'Amorium*, Institut de philologie et d'histoire orientales, Bruxelles.
- VEMI, V. (1989) *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne* (BCH Suppl. XVII), Ecole française d'Athènes, Athens.
- VOCOTOPOULOS, P. (1979) The Concealed Course Technique, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (28) 247-60.
- VRYONIS, S. (1971) *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- WARD-PERKINS, J. B. (1958) Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture, *The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report*, ed. D. T. Rice, University Press, Edinburgh; 52-104.
- WARD-PERKINS, B. (1999) Re-using the Architectural Legacy of the Past, *entre idéologie et pragmatisme, The Idea and the Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, eds. G. P. Brogiolo, B. Ward-Perkins, Brill, Leiden, Boston, Köln; 225-44.
- WITTEK, P. (1932) Zur Geschichte Angoras im Mittelalter, *Festschrift George Jacob*, Leipzig; 329-54.
- WRIGHT, G. R. H. (2005) *Ancient Building Technology, II. Materials*, Brill, Leiden, Boston.
- WULFF, O. (1903) *Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken nebst den verwandten kirchlichen Baudenkmalern*, J.H.E. Heitz (Heitz & Mündel), Strasburg.
- YEGÜL, F. K. (1974) *Early Byzantine Capitals from Sardis. A Study on the Ionic Impost Type*, *Dumbarton Oaks Papers* (28) 265-74.
- ZOLLT, T. (1994) *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells* (Asia Minor Studien 14), R. Habelt Bonn.

Received: 29.07.2013; Final Text: 05.05.2014

Keywords: Byzantine Ankara; *S. Clementis Ancyranı*; *Cryptus*; church; cross-in-square.

BYZANTINE ANKARA AND ITS LOST CULTURAL HERITAGE: THE CHURCH OF 'ST. CLEMENT'

This paper intends to re-investigate the so-called church of St. Clement in Ankara, in terms of topography, architecture and art history, within the historical context of Byzantine Ankara. It also aims to discuss and interpret certain aspects of this building, which often remained outside the context of those conventional typological and chronological considerations, and thus attempts to restore the history of this church, and its possible building phases, in the light of archaeological and textual evidence from the 4th to the 9th centuries.

Today little can be seen of this building, which was almost completely lost before the 1960s. The remains of this church are hidden (and not easily accessible) behind buildings at the corner of Denizciler Caddesi and Çıkırıkçılar Yokuşu in the historic district of Ulus. Only the inner section of a wall, including a marble block with an incised Latin cross with triangular termini (horizontal arms being eroded), survives. The church of St. Clement, built of alternating rows of rubble stone and brick (pilasters supporting the dome and arches are completely of brick), had a cross-inscribed (cross-in-square) plan (with a central dome), terminating in an apse, with semi-circular interior and polygonal exterior, including a narthex, galleries, and crypt.

The date of St. Clement's has long been debated, although no comprehensive research has focused on this building after the first half of the last century. Scholars have proposed different dates, oscillating from the late 5th/early 6th to the middle of the 9th century, on the basis of typological and stylistic considerations. The layout of this church shares similarities to a group of medieval churches, including the variations of the cross-domed plan, such as the Koimesis church in Nicaea/Izник, the church of St. Nicholas at Myra/Demre and St. Sophia at Bizye/Vize, to cite only a few examples. In terms of construction technique and materials, St. Clement's, built of bands of brick and rubble, finds close parallels in the masonry of the Dereğzı church in Lycia, as well as in the superstructure of the inner circuit of the Ankara citadel, also built of alternating rows of rubble stone and brick and attributed to the year 859.

A closer examination of its architectural characteristics and construction technique and materials, together with a re-interpretation of archaeological and literary evidence, strongly indicates a date around the middle of the 9th century for the construction of St. Clement's. On the other hand, the cross-domed church of St. Clement might well have been built on the site of an earlier Christian place (or places) of worship. Indeed, St. Clement's, located at the southwest foot of the citadel hill, is supposed to have been erected at a place called *Cryptus*, where St. Clement received martyrdom under Diocletian (284-305) and was buried together with one of his deacons. According to *Vita S. Clementis Ancyranı*, an earlier Christian place of worship was erected in the area where the later church of St. Clement stood.

The church of St. Clement also includes a number of marble architectural elements, attributable to the 5th and 6th centuries. It is very probable that these marble architectural elements, showing a significant contrast in terms of decoration and workmanship to the rubble and brick masonry of the walls, had been removed from an earlier Christian place of worship (in all probability that at *Cryptus*) to be reused in the 9th-century church, as well as in the citadel walls and other locations in Ankara.

UFUK SERİN; B. Arch; M. Arch., PhD.

Received her B. Arch and M. Arch from the Department of Architecture, Middle East Technical University, she obtained her Doctoral Degree in Early Christian and Byzantine Art and Archeology from the Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana (PIAC), Rome. Among numerous publications, she is the author of the book *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey*, Città del Vaticano 2004. Her research interests include Late Antique and Byzantine art and architecture, interpretation and representation of material culture, archaeology and heritage. userin@metu.edu.tr, ufukserin@gmail.com.